

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

GRAD
890.8
B58
no. 162
v. 2

Bibliotheca Indica
Series No. 162

॥ बालमहटी ॥

Vol. II - Fasc. 1.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1166.

BALAMBHATTI.
A COMMENTARY ON THE MITAKṢARA.

बालम्भट्टी
लक्ष्मी-इत्यपरनाम्नी
मिताक्षरायाख्या
रूपज्ञौलक्ष्मीदेवीनाम्ना
बालम्भट्टपायगुण्डेन
विरचिता ।
श्रीगोविन्ददासेन संग्रोधिता ।

VOL. II. FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1907.

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MR. BERNARD QUARITZ II,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Some of the copies of these works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the fascicles being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA,

Sanhit Series.

* <i>Āgama Brahma Siddhi</i> , Fasc. 1-4 @ 10/ each	...	Rs. 1
<i>Āgama Hinta Kaustubha</i> , Fasc. 1-2 @ 10/ each	...	1
* <i>Āgama Parāṇa</i> , Fasc. 3-14 @ 10/ each	...	7
<i>Āhastya Brāhmaṇa</i> , Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ 10/ each	...	14
* <i>Āgama Śāṅkhya</i> , Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	2
<i>Āgama Śāṅkhya</i> (English), Fasc. 1 @ 1/	...	1
<i>Āgama Śāṅkhya</i> (English), Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3
* <i>Āgama Upaniṣad</i> , Fasc. 2-5 @ 10/ each	...	2
<i>Āgama Upaniṣad</i> , Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3
<i>Āgama Kulpalātā</i> , (Sams. and T. S.) Vol. I, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	11
<i>Āgama Ladakhi version of Kesava</i> , Fasc. 1-2 @ 1/ each	...	2
<i>Bāla Bhatti</i> , Vol. I, Fasc. 1-2 @ 1/ each	...	1
<i>Baudhāyana Śrauta Sūtra</i> , Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1
* <i>Bhāṣya</i> , Fasc. 4-8 @ 10/ each	...	3
<i>Bhāṣya Dipikā</i> Vol. I, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3
<i>Brahma Sūtra</i> , Fasc. 1 @ 10/ each	...	0
<i>Brhaddēvatā</i> , Fasc. 1-4 @ 10/ each	...	2
<i>Brhaddharma Purāṇa</i> , Fasc. 1-6 @ 10/ each	...	3
<i>Bodhiyāvatāra of Cāṇḍikā</i> , Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	2
<i>Ātadūṣaṇī</i> , Fasc. 1-2 @ 10/ each	...	1
<i>Catalogue of Sanskrit Books and MSS.</i> , Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	9
<i>Ātapaṭha Brahmana</i> , Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-7, Vol. III, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	11
<i>Ātapaṭha Brahmana</i> , Part I, Fasc. 1-2 @ 10/ each	...	7
<i>Ātapaṭha Brahmana</i> , Vols. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Part I, Fasc. 1-8, Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	16
<i>Ātapaṭha Brahmana</i> , (English), Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	6
<i>Ātapaṭha Sūtra of Āpastamba</i> , Fasc. 1-17 @ 10/ each	...	7
<i>Ātapaṭha Sūtra of Āpastamba</i> , Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ 10/ each, Vol. 4, Fasc. 1	...	10
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Fasc. 1-3 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Fasc. 1-2 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. I, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	4
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. II, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. III, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	7
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. IV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	4
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. V, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	4
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. VI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	17
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. VII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	6
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. VIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	3
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. IX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	2
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. X, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	6
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XXXIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XL, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. XLIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. L, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXIV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXV, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXVI, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXVII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXVIII, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXIX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1
<i>Ātapaṭha Sūtra</i> , Vol. LXXXXX, Fasc. 1-7 @ 10/ each	...	1

GRAD
SABIA
32719571
9/22/00

Vaidyanatha
Payagunde

बालम्भट्टी । Balam bhatti

मिताक्षराव्याख्या ।

अथ व्यवहाराध्यायः ।

सहार्थः । पूर्वचान्ते दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य च विधानादन्वयव्यति-
पितेर्त्वा पाक्षनाधिकारिणाऽहरद्वयव्यवहारदर्शनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।
तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामयमध्याय इत्याह ।
अभिषेकादौति । यदा व्यवहारान् स्वरूपमित्यादिना प्रयोग-
विधिना साङ्गोपाङ्गो व्यवहारः कर्त्तव्यतया विहितः पूर्वचान्ते ।
तत्राङ्गाद्याकाङ्क्षायामाह । अभीति । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धो-
ऽनयोरध्याययोः सङ्गतिर्बोद्धा ।

२ । उक्तौ हेतुमाह । व्यवेति । चत्वार्ये वाक्यालङ्कारे वा ।
कौटुम्भ इति स्वरूपप्रश्नः कतिविध इति प्रकारप्रश्नः । कथं चेतीति-
कर्त्तव्यताप्रश्नः । इतिकर्त्तव्यतेति । इत्याकाङ्क्षायामवश्यं वक्तुमुचित
इत्यादिः । स्वरूपप्रकारेतिकर्त्तव्यताकक्षाप इत्यर्थः अङ्गादिकक्षाप
इत्यर्थो वा ।

३ । आद्यश्लोकेन चयाणामप्युत्तराणीति ध्वनयन् स्वरूपप्रश्नस्याद्यस्य
प्रकृत्योत्तरमभिहितमिति प्रतिपादयन् तत्स्वरूमाह । अन्येति ।
अनेन भावे घञ् तत्र सूचितः । धातूनामनेकार्थत्वात्तदर्थज्ञातः ।
अथ च इत्यर्थः । योगार्थस्तु नानासन्देहहरणम्,

२०.८
२०.१६२
१.२

२

मिताक्षराव्याख्यायां साधारणव्यवहारमाहवा । अ. अ.

वि नानार्थे ऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः ॥

इति कातीयात् । स्पष्टत्वाय तमुदाहरति । यथेति
द्वितीयोत्तरमाह । तस्येति । प्रातिपदिकोदितव्यव
प्रत्ययेन द्वितीयावडवचनेन भेदो दर्शयते इत्यर्थः ।

४ । पूर्वमनुवाक्येन प्रतिपादितमर्थं राजेत्येव वाच्ये स्वयं
सिद्धाऽधिकनृपपदोक्तिस्वारख्येन प्रतिपादयति । नृप
यौगिकोऽयं न रुद्ध इति भावः । अत एव युक्त्येति सामा
एवादावुक्तम् । *इतिना करणत्वं तच्च तस्योच्यते । स्मृचियेति ।
अभिषिक्तस्य तस्यैवेत्यर्थः । अपिनाऽस्यैव समुच्चयः । व्यवहारान्
स्वयमित्यस्य विधिलेन पश्येदिति पुनर्विधिवैयर्थ्यं परिहरति ।
पश्येद्वितीति । धर्मेति । विदद्ब्राह्मणसाहित्यादिरूपधर्मविशेषे-
त्यर्थः । तथा च व्यवहारानृपः पश्येदिति यत् तद्विदद्ब्राह्मणैः
सह धर्मशास्त्रानुसारेण तादृशः स इति योजना बोध्या । एतेनास्य
वैयर्थ्यं परिहृतम् अन्यथा तेनैव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

५ । तमेव धर्मविशेषमाह । विदद्ब्रह्मिरित्यादिना । स एव

* नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्म इति मूलवाक्येन इतिपदेन
नृपपदस्य प्रदर्शने करणत्वमुच्यते इत्यर्थः । दर्शयतीत्याख्यातोपाप्तं कर्तव्यं तु
याज्ञवल्क्येति भावः । तथा च नृप इति पदेन स्मृतिकारः “न क्षत्रिय
मात्रस्यायं धर्मः, किं तु प्रजापाणनाधिकृतस्यान्यस्यापीति” दर्शयती-
त्यन्वयार्थः ।

धर्म इतिकर्तव्यता । सा चाङ्गानुष्ठानप्रकारः । एवं चास्य
लोकस्यैव प्रपञ्चः सकललोऽध्यायशेष इति भावः । ब्राह्मणैरित्यस्य
फलमाह । नेति ।

६ । धर्मविशेषविधानार्थत्वेनास्य प्राप्तं व्यवहारदर्शने नृपस्य ब्राह्म-
णानां च समप्राधान्यं निरास्यते । ब्राह्मणैस्सहेतीति । तेषां
ब्राह्मणानाम् । ननु तावता कथं तत्त्वमत आह । सहयुक्ते इति ।
सहार्थेन योगे ऽप्रधाने द्वितीयेति तदर्थः । यथा पुत्रेण सहागतः
पितेत्यादौ शब्दक्रियासमन्वयिलरूपमप्राधान्यं पुत्रादेस्तथा प्रकृते-
ऽपीति तदर्थत्वेऽपि न तथेति भावः । एतत्फलमाह । अत-
स्येति । न ब्राह्मणेति । आद्ये तथा सत्त्वेऽपि द्वितीये राज्ञो
दोषो य उक्तः स ब्राह्मणानां नेत्यर्थः । उक्तहेतोः । न तु सर्वथा
दोषाभावोऽभिमतः । सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यनेन विरोधापत्ते-
रिति बोध्यम् ।

७ । तेषां तच्च कथनेनैव तस्मात्ते श्रास्त्रान्तरस्यासम्भवेनैव निरासे
तदुक्तिफलमाह । नार्थेति । अत एव मिथः समवाये ऽस्य प्रावृत्तं
न तस्येति वक्ष्यति । न्यूनतां परिहरति । देशादीति । आदिना
देवमृगादिपरिग्रहः । पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः ।
तस्मिद्देशादिसमन्विधर्मस्येत्यर्थः । विरुद्धस्य त्याज्यत्वस्योक्तत्वादाह ।
धर्मेति । वक्ष्यतीति । संविद्यतिक्रमप्रकरणे योगीश्वर इति
भावः । क्रोधेति प्रतीकम् । सिद्धे इति । तयोस्तच्च निषिद्ध-
त्वात्सामान्येन सर्वचेति भावः । आदरेति । अत्र विशेषेण
तत्त्यागार्थमित्यर्थः ।

मनुरपि, (अ. ८ श्लो. १-३ ।)

व्यवहारान् दिदृक्षुः ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सार्धं विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च ग्रासदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवद्भानि पृथक् पृथक् ॥

*धर्माश्रयमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥

इति । व्यवहारान् अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादविषयोक्ताः दिदृक्षुः निर्णिनीषुः पार्थिवः पृथिवीपतिः सचिवादन्योपि मन्त्रज्ञैः देशकालाद्युचितकार्याकार्यनिरूपणाभिज्ञैः । एतच्च ब्राह्मणैरित्यस्य विशेषणम् । अमन्त्रज्ञा हि ब्राह्मणा देशकालाद्यनुरूपं धर्ममपि सहसा ब्रुवन्तो राज्ञः कश्चिदनर्थमापादयेयुः । मन्त्रिभिः बुद्धि-सचिवैः विनीतः सहजाहार्योभयविनययुक्तः पाणिमुद्यम्य उत्तरी-यादुद्धृत्य वस्त्रोपसंभ्रानं कृतेति यावत् पश्येत् निश्चिनुयात् कार्याणि चणादानादीनि । देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि । यथोद्दीप्यमध्यमानां, कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तदा तुभ्यं देयेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवतीति । ग्रासदृष्टाः सचिप्रभृतयः ॥ १ ॥

* अयं श्लोकः मनुसंहितापुस्तके नोपलब्धः ।

१ । प्रागुक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक् कार्या इत्याह । किं चेति ।
 श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसम्पन्ना इति शाब्दोऽर्थस्तत्कथितमाह ।
 श्रुतेनेति । अत्र दावपि भावप्रत्ययान्तौ क्रियापरौ । अन्यथा
 धर्मज्ञानस्यानुपयोगात् । धर्मशब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह ।
 धर्मशास्त्रेति । ताच्छीखे णिरित्याह । शीला इति ।
 एतानुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इत्याह । एवंभूताः । सभेति ।
 विधेयार्थमाह । सभायामिति । तदर्थमाह । संसदीति ।
 सीदन्तीत्युक्तस्य व्याख्या । यथोपेति । धातूनामनेकार्थत्वादिति
 भावः । वस्त्रात्कारनिरासायाह । दानेति ।

२ । एते सभासदोऽपि ब्राह्मणा एवेत्याह । यद्यपीति । तस्य
 पितृयसाधारणत्वादिति भावः । सत्विति ।

विनीतवेधो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः ।

आसीनः प्राङ्मुखो भूत्वा पश्चेत्कार्याणि कार्थिणाम् ॥

इति, इतः पूर्वश्लोकः । स राजा स्थिरैर्भयतोऽचक्षुषैः
 प्राग्भैर्बुद्धिमद्भिः मौलैः पितृपितामहादिपरम्परायातैः द्विजोत्तमैः
 ब्राह्मणैः । सप्तमीतत्पुरुषः । धर्मशास्त्रं मानवादि तस्य धोर्यः
 सिद्धान्तस्तत्र निष्ठातैः अर्थशास्त्रमौग्नसादि तत्र तथा ।

३ । ननु बडलस्य चित्तादिपरार्द्धपर्यन्तसंख्यापकत्वेन तत्र ते
 कति कार्या इत्यत आह । ते चेति । सभासद इत्यर्थः ।
 *कपिञ्जलाधिकरणन्यायेनेति भावः । अथ इत्यस्य अथ एवेत्यर्थः ।

* “कपिञ्जलानामभेत,, इति श्रुतौ कपिञ्जलाः कति ग्राह्या इति
 शङ्कायाम् पूर्वेपस्थितत्वात् त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टा इति तदधिकरणे स्थितम् ।
 तददत्रापि त्रयः सभासदः कार्या इति भावः ।

एवेन पूर्वापरकोव्योर्निरासः । तथाचे हेतुमाह । बहुवचनेति ।
द्वितीये हेतुमाह । यस्मिन्निति । इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा
एवेत्यपि बोध्यम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

४ । मतान्तरमाह । बृहस्पतिस्त्विति । उत्तमादिभेदेनाह ।
सप्तेति । वेदग्रन्थः ग्रास्यसायुषस्यचण्डम् । लोकग्रन्थो देश-
कात्यादिपरः । यदा च तदन्यसर्वपरः । धर्मग्रन्थः ग्रास्यपरः ।
प्राधान्यात्तस्य पुनरुक्तिः । यच्च सभायाम् । यज्ञेति । यज्ञसभा-
सङ्गृहीत्यर्थः । यदि तु एतदनुरोधेन मानवे चच इत्युपसर्गच-
मध्यमपञ्चपरं वा तदा एकवाक्यतैव न पञ्चान्तरम् । अत्र पञ्चे ते
च चच इत्यपि तथेति न भेद इति बोध्यम् । परन्तु ते च चच
इति बृहस्पतिस्त्विति च वदतो विज्ञानेश्वरस्य न सप्तमिद-
मिति बोध्यम् ।

५ । ननु व्यवहाराकृप इत्युचोपात्तविद्वद्ब्राह्मणोद्देशेन श्रुताध्ययन-
सम्पत्त्यादिरूपो धर्मो ज्ञेयः विधीयताम् । तथा च विद्वद्ब्राह्मण-
विशेषत्वाच्छ्रुताध्ययनसम्पत्त्यादेर्नप्रागुक्तेभ्य एते सभासदो भिक्षा इति
किं चेत्यवतरणासङ्गतिरित्याशयेनाशङ्कते । न चेति । समान-
विभक्तिकनामार्थयोरभेदान्पथ इति व्युत्पत्तेराह । तृतीयेति ।
*वचनक्रमेणेत्यमुक्तम् । अभेदस्य संसर्गत्वाभावादाह । विशेषणेति ।

* विभक्तिक्रमे प्रथमायाः पूर्वत्वेऽपि व्यवहारान् ऋषः पश्येदिति
वचनस्य श्रुताध्ययनसंपन्ना इति वचनापेक्षया पूर्वत्वात् तत्र च तृतीयाया
श्चात् वचनपर्यालोचनायां तृतीयायाः प्रथमोपस्थितत्वात् पूर्वमुक्तिः ।

च तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानामिति मूलवाक्ये न काचिदनुपपत्ति-

* त्वः ।

नन्वध्याहारेण तत्सम्भवोऽत आह । विद्वद्भिरिति । ननु विद्वद्भिरित्यस्यैव विवरणपरमिदमिति न पुनरुक्तिप्रसङ्गोऽत आह । चेति । तेन यच्छब्दोक्तिवैयर्थ्यापत्तिसमुच्चयः । स हि विधेयत्वप्रतिबन्धकः । तथा च तद्वशादत्रैव मिथ उद्देश्यविधेयभावः स्वरसतः प्रतीयते । तच्च च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन लोकादिसिद्धश्रुताध्ययनसम्यग्नादिकमुद्दिश्य सभासत्त्वं विधीयते इति भावः ।

६ । यच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वेऽपि क्रात्यायनविरोधरूपदोषात्तरमपि सूचयन्नाह । तथा चेति । तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्न घटते इति ते एव सभासद् इति वक्तुं न शक्यते इति भावः ।

७ । स इति । प्रागुक्ताग्निमोऽयम् । प्राङ्निवाकेन सहितः । प्राद्विवाको राजप्रतिनिधिः । प्राङ्निवाकाच्चदर्शकावित्यमरः । अमात्या बुद्धिसचिवास्तसहितः । ब्राह्मणाश्च पुरोहितश्च तैः सहितः । सभ्यैः सहितः । अनेन सर्वेषामङ्गत्वमुक्तम् । धर्मतस्तच्छास्त्रतः । प्रेक्षक इत्यर्थः ।

८ । तच्च सभ्यब्राह्मणयोर्मध्ये । अनौति । राज्ञेति शेषः । एवमप्येऽपि । तथा मूखानुक्तेः । समेति । तथा मूखोक्तेः । तथा भेदोक्तेः कलभेदमाह । तच्चेति । प्राग्वत् । तं राजानम् । तद्वाग्नि इति । राजसम्बन्धिदोषभागिन इत्यर्थः । एवं च प्रागुक्तदोषशब्दो विशेषपरो बोध्यः । पुनस्तर्कः ।

९ । न्यूनतामज्ञाननिरासाय सर्वथा ऽनावश्यकमूलस्य यशब्देन परिहरति । रिपाविति । वित्तान्तपञ्चानां इन्द्रात्मतुप् । तच्च कुलवत्त्वं कुलीनत्वम् । कुलभूतैरित्यस्य परम्परायातैरित्यर्थः ॥ २ ॥

१ । ननु राज्ञः प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराद्यपि कर्तव्यत्वेन विहितानि तत्र दैवात्म्यभावे किं कार्यमित्याशङ्क्यामाह । व्यवहारेति । अत एव तुः । तेन तदत्यागसूचनद्वारा तस्याप्यावश्यकत्वं सूचितम् । कार्यवशादित्यस्य व्याख्या । कार्यान्तरेति । शान्तिकाद्यावत्संकोक्तभिन्नकार्येत्यर्थः । सह संहितः । अनेन प्रागुक्तेभ्यः सर्वेभ्यो भिन्नोऽयमिति सूचितम् ।

२ । सर्वपदस्मारकादाह । सामेति । देशादिसमयधर्मानित्यर्थः । विन्ने विचारयतीति सर्वपाठः वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्यर्थः । प्रकरणान्तस्मात् तदुक्तिफलमाह । न सूचीति ।

३ । यतोऽयं सर्वतो भिन्नो ऽत एव विशेषमाह । तं चेति । ब्राह्मणं चेत्यर्थः । यथाहेति । कात्यायन इति अर्थः । मध्येति । पञ्चपातरहितमित्यर्थः । परञ्च परलोकविषये । उद्युक्तम् अगलसम् ।

४ । मुख्यपञ्चोक्तिपरतया मुख्यस्य न न्यूनतेति सूचयन् कृत्य-
नुत्तरारोधेनानुक्त्वामाह । एवंभूतेति । ब्राह्मण इति । उक्त-
गुणविभिष्ट इत्यर्थः । अन्यथा स्तोत्रवैयर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम् ।
यत्नेनेति । तस्य धर्मशास्त्रादावगधिकारादिति भावः ।

५ । मतान्तरमाह । नारदेनेति । अयमेवेति । योगीश्वरोक्त-
ब्राह्मणरूपासु कल्पलेनोक्त एवेत्यर्थः । राज्ञो वृद्धकार्यव्याकुलत्वेनाव-
काशाभावादिति भावः । पुरस्कृत्येति । अत्र प्रसूतत्वाद्वाज-
नियुक्तोक्तपुरुष एव तत्र कर्ता बोध्यः । अत एव

सम्प्रतिष्ठः स्वतो धर्मो धर्ममूर्खो नराधिपः ।

सह सङ्गिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥

इत्यथे तेनैवोक्तम् । व्यवहारान्विति युक्तः पाठः । एतदेव स्पष्टयति । प्राड्विवाकेति । मते बुद्धौ । धर्मशास्त्रानुसारेणेति भावः । स्थितः राजा । तस्य सत्त्वेनैव तस्मात्ते पुनस्तदुक्तिफलमाह । न स्वेति । नन्वेवं प्राड्विवाकेन कृतस्य अवशेषेऽपि तस्य तद्दर्शनाभावेन कथं स पक्षेदित्यत आह । राजेति । तथा च स्वप्रतिरूपकप्रागुक्त-पुरुषदारेण तद्दर्शनस्यौचित्येनायमेव पक्षो व्याचक्षति बोध्यम् ।

६ । धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नामकणा-द्विद्वद्भिरित्याह । तस्येति । प्राड्विवाकस्येत्यर्थः । संज्ञेति । अन्यर्थं नामेत्यर्थः । प्राड्विति । क्विप्चौत्यादिना निष्पन्नो ऽयं क्विबन्तः । तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः । विविनक्ति विवेचयति विचारयति । अत्र पक्षे औष्णादिकत्वं कल्प्यमत आह । विवक्ति वेति । विविच्य विचार्य कथयतीत्यर्थः । एतेन विशेषेण कथयतीति व्याख्यानम-पास्तम् । हस्येति घञ् । स चार्षत्वात्कर्त्तरि । यद्वा भावघञन्तादर्श आद्यच् । मूखं तु फलितार्थपरतया नेयम् । यद्वा करणे बाहुल-कात्सुभभावे घञ् । अत एव घेनेत्यथे उक्तम् । मूखं तु प्राग्वदेव । कातीयमेवाह । उक्तञ्चेति । एतत् । उक्तं वचनम् ॥ ३ ॥

७ । अन्यदपि राज्ञा कर्तव्यमित्याह । अपि चेति ।

अपिना द्वेषसमुच्चयः । तथा चाज्ञानभ्रान्त्यादिरूपोपाधिभि-र्धर्मशास्त्रविद्वद्भ्यमाचरतां तेषां न दण्डोऽयमिति भावः । सभ्या इति । नियुक्ता इत्यर्थः । तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अत एवा-नियुक्तानां तदपेक्षया न्यूनदण्डपरिकल्पना । युक्तं चैतत् । नियुक्ता-

१० अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्य ब्राह्मणस्यादयश्चतस्रम् । अ. अ. २

नामभियुक्तत्वेन धर्मशास्त्रविद्वद्वाचरणादधिकापराधः तद्विज्ञानां
तु तदभावादप्यपराधः । आद्येषु राजाज्ञाभङ्गः स्मृत्युल्लङ्घनं च
अन्येषु स्मृत्युल्लङ्घनमेवेति यावत् । तदेतदभिप्रेत्याह । पूर्वोक्ताः
सभ्या इति ।

२ । रागादौ हेतुं पूरयति । रजस इति । यत्किञ्चिद्रागादेः
साधारणत्वादाह । स्नेहातीत्यादिः । वाग्बन्धस्य प्रत्येकं विकल्प-
बोधकत्वादाह । लोभादेति । यन्त्रासाद् वेति च । विवादपदस्य
अथाश्रुतार्थत्वे तद्द्वैगुण्यस्य दमे ऽसम्भवाल्लक्ष्यार्थमाह । विवादेति ।
ननु अन्यथाऽपि लक्ष्यार्थस्य सम्भवादेवमेव व्याख्याने किं बीजमत
आह । न पुनरिति । तथा हि सतीति पाठः । हिर्हेतौ ।
स्त्रीसङ्गहणादिष्विति पाठः । स्मृत्यपेतेत्यत एवार्थाज्ञाभे
रागाद्युक्तिफलमाह । रागेति । इदमुपलक्षणं द्वेषस्यापि । ईष्टे
नियच्छति । कर्मणः श्रेष्ठत्वविवक्षया षष्ठी । वर्जमिति । एमुल्लङ्घनम् ।
तथा चानियुक्तानां तेषामन्यदण्डोऽपि कथमिति भावः ।

३ । तस्य गौतमवाक्यस्य विधित्वाभावात्, तस्य वधातिरिक्त-
दण्डप्रतिपादकवाक्यानामानर्थक्यापत्तेरिति भावः । तथा सति
तद्विरोधान्तरं परिहरति । यत्त्विति । दोषैः प्राप्तः षड्भिः
प्रकारैस्स्याज्य इत्यर्थः । ब्राह्मण इति प्रकरणप्राप्तम् । तत्प्रकार-
त्यागमेवाह । अवध्य इत्यादि । चो वाक्यालङ्कारे । अदण्ड्य
इत्यनेन धनदण्डाभावः । अपरिवाद्य इत्यनेन धिग्वाग्दण्डयो-
रभावः । अपरिहार्य इत्यनेन सर्वस्वहरणाभावः । अन्यत् स्पष्टम् ।

४ । षड्भिरित्यस्य पूर्वतनगौतममाह । स एष इति ।

वज्रभ्यो वज्रश्व श्रुतं येन सः । तस्माधनमाह । लोकेति । लोकः
सदाचारः जयः सप्त वा लोका वा । वेदः जयी । शिवादीनि षड्
वेदाङ्गानि । वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यम् । इतिहासो
भारतादि । पुराणं पञ्चलक्षणं वायवीयादि । तत्र कुशलो
निपुणस्तदर्थाभिज्ञः । तदपेक्षः तन्मननशीलः । तद्वृत्तिः
तदुक्तानुष्ठाता ।

५ । अष्टाचत्वेति । ते च गौतमेनोक्ताः । गर्भाधानपुंसवन-
सौमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाक्षप्राशनचूड़ोपनयनम् । अत्र समा-
हारद्वन्द्वः । चत्वारि वेदव्रतानि प्रतिशाखं गृह्येषूक्तानि । स्नानं
समावर्त्तनाख्यम् । विवाहाख्यः सहधर्मचारिणीसंयोगः ।

पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम् । देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामिति ।
एते पञ्च पृथक् संस्कारा न तु समुदायः ।

६ । एतेषां च वक्ष्यमाणानामनुष्ठानम् । अष्टका आहुम् । पर्वणि
भवः पार्वणः स्थालीपाकः । आहुम् अमावास्यादि । आवणी तत्र
कर्त्तव्यं अवणाकर्म । आग्रहायणी तत्र कर्त्तव्यं हैमन्तप्रत्यवरोहणम् ।
चैत्री तत्र कर्त्तव्यः ऐन्द्राग्र इत्याद्युक्तस्तुन्दिलः शूलगवसः । आश्वयुजी
तत्र कर्त्तव्यमाश्वयुजीकर्म पृषातकचरुरूपम् पशुपतये स्थालीपाक-
रूपम्, अनाहिताग्रेराग्रयणं चेति द्वयमाश्वयुजीशब्दग्राह्यमिति
हरदत्तः । इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः
प्रशस्तयज्ञा वा । तं पाकेन मनसा, यो मा पाकेन मनसेत्यादौ
पाकशब्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनात् इति वृत्तिकनारायण
हरदत्तादयः । आख्या चेयं गार्हपत्यां कर्मणामिति हरदत्तः ।

तथा आपस्तम्बः, सौक्तिकानां पाकयज्ञशब्द इति । संस्था विधा । पाकयज्ञविधाः सप्तेत्यर्थ इति हरदत्तः ।

७ । अन्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावापयणं चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौचामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । एते ऽन्याधेयादयः अतिप्रसिद्धाः । दर्शपूर्णमासाविति समुदाय एकः संस्कारः सप्तपक्षात् । सोमसम्बन्धाभावादिते हविर्यज्ञाः ।

८ । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । अग्निष्टोमे यत्र राजन्वस्य षोडशि-
पहो गृह्यते सो ऽत्यग्निष्टोमः । ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चिन्त्यमिति द्रष्टव्यः । एते बाधानादयो गृह्यस्य नित्या इत्याद्यन्यत्र स्पष्टमिति । एते चत्वारिंशत् संस्काराः ।

९ । संस्कारो द्विविधः ब्राह्मो दैवस्य । तत्र गर्भाधानादि-
छानान्तो ब्राह्मः । अपिमो दैवः । अष्टौ चात्मगुणा इति चात्मसंस्कारा इत्यथानुषङ्गः । आत्माऽत्र चिन्तितकुट्टावेवैते भवन्ति नान्यथेति भेदेनोक्तिः तथा सोपनयनाद्यधिकारसम्पत्तिरिति भावः ।
पाकयज्ञादीनां संस्कारत्वं च शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् ।

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।

संस्कारास्त्वग्निहोचान्ता अग्निहोत्रं तु जुह्वतः ॥

संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैश्चत्तरैरनुसंस्कृतः ।

नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मसौक्तिकः ॥

ब्राह्मण्यदमवाप्नोति तस्माच्च व्यवते पुनः । इति ।

ब्रह्मसौक्तिको ब्रह्मसोकार्हः ।

१० । अष्टगुणाश्च, सर्वभूतदया चान्तिरनसूया शौचमनायासो
मङ्गल्यमकार्षणमसृष्टेति । शौचं वाङ्ममाभ्यन्तरञ्च । अनायासः
क्लेशकरकर्मानारम्भः । दूर्वागोरोचनाहिचन्दनं मङ्गल्यम् । अका-
र्षण्यं संविभागशीलत्वम् । अस्पृहा परद्रव्यानिष्ठा । एवमष्टा-
चत्वारिंशत्संस्काराः तैः संस्कृत इत्यर्थः ।

११ । चिधु । अध्ययनेष्व्यादानेषु अदृष्टार्थेषु अभिरतस्तदर्थानु-
ष्ठानपरः । एवमप्येऽपि । घट्सु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहरूपदृष्टार्थ-
सहितेषु वेति पूर्वान्वयि ।

१२ । सामयिकेति । पौषेथी व्यवस्था समयः । स च चिविधः,
विधिर्निश्चयः प्रतिषेधश्च । तत्तन्मूला आचाराः समयाचारास्तेषु
भवा धर्माः सामयाचारिकास्तेषु कुशल इत्यर्थः । यदा शास्त्र-
विदत्तता मर्यादा वर्णाश्रमिणां पाषण्डानां च समयः, शिष्टानुष्ठित
आचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ । व्यवहारविषयमिति । प्रत्यर्थ्यादिप्रतिबुद्धतया नृपादिषु
कथनं व्यवहार इत्युक्तमतः कथ्यमानं तद्विषयसमित्यर्थः । व्यपेतेन
रहितेन । राज्ञे इति । इदं तदधिकृतादेरप्युपलक्षणम् ।
मृत्येत्यस्यार्थमाह । धर्मेति । तदो ऽन्वयायाह । यदिति ।
उपलक्षणत्वादेवाह । प्राडिति । चेदर्थो यदौति । पद्ये
हिर्निश्चये । व्यवहारपदमित्यस्यार्थमाह । प्रतिज्ञोत्तरेति ।
एतत्पञ्चात्मक इत्यर्थः । तस्य विषयश्च ।

२ । अत एव तस्य विषयस्य द्वैविध्यमाह । स चेति । शङ्केति ।
शङ्कारूपो ऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्त्वरूपो ऽभियोगो यस्मि-

विषये इत्यर्थः । इभिर्योग इति सुजर्यान्तर्भावेण बद्धव्रीहिः ।
विषयोऽन्यपदार्थः । तदेव विशिष्याह । शङ्केति । असतान्विति ।
असतां चौरादीनां संसर्गाच्चौरत्वादिसम्भावना भवतीत्यर्थः । होढा
लोभमिति । लुप्यते इति लोभम् उणादिः । चौर्यधनम् ।

चौरिकास्तैन्यचौर्यं च स्तेयं लोभं तु तद्वनम् ।

इत्यमरः । लिङ्गमिति । अथभिचरितं चिह्नमित्यर्थः ।
इदमुपलक्षणमित्याह । साक्षाद्वा दर्शनमिति । अपहरतीति
चेति । वापाठेऽपि समुच्चये ।

३ । विषयस्य भेदान्तरमाह । पुनश्चेति । द्यूतमाह्वय इति ।
द्यूतस्यैवोपाधिभेदेन भेद आह्वयस्यः । पुनर्भेदमाह । एतान्य-
पीति । साध्येति । अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । एषाम् चणा-
दानादीनाम् । तस्य पुनर्भेदान्तरमाह । क्रियेति । क्रिया साध्यम् ।
शतशब्दोऽनन्तवचनः । चेदित्यतः सूचितमाह । चेदिति । अन्यथा
तत्प्रेरणोक्तवने दण्डापत्त्या चेदित्यस्यैच्छिकावेदनबोधकस्यासङ्गतिः
स्थैव । अस्य राज्ञः । न च प्रापितमिति । कथञ्चन
अन्यायेनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यर्थः । यदा अन्येन प्रापितं
निवेदितं अर्थम् कार्यं कथञ्चन अविचार्य न गृहेत गोपेचेतेत्यर्थः ।
न चाप्रापितमिति पाठे तु अन्येन विवदमानेन तत्सम्बन्धिना
वा अप्रापितमनिवेदितं कथञ्चिद्वगस्य रागादिना न गृहेत न
ग्राहयेदित्यर्थः ।

४ । मूले परैरित्यत्र “स्वरितात्मंहितायामनुदात्तानाम्” इति-
सूत्रभाष्योक्तरीत्या परस्य परौ च परे चेत्येकशेष इत्याशयेनाह ।

परैरिति । परेषेत्याद्यर्थकं परैरिति बहुवचनान्तं पदमिति दर्शयतीत्यर्थः । बहुवचनाविवक्षया योजनं तु परेषेत्यादिग्रन्थ-
स्वरसविद्धम् । एकस्येत्यस्य सर्वचान्वयः ।

५ । एवं सति प्राप्तविरोधं परिहरति । यत् पुनरिति ।
यत्तित्यर्थः । न्यायेति । धर्मेति पाठान्तरम् । तद्विन्नेति ।
पृथग्व्यवहारविषयमित्यर्थः । यदैकेनैको ऽभियुक्तो मङ्गलमसौ
धारयतीति, तदा तस्मिन्व्यवहारे ऽनिष्पन्ने ऽन्येनान्येन चान्यथा
नाभियोक्तव्यः । निष्पन्ने तु क्रमेण तथेत्येवमेकस्य बहुभिर्विवादा-
भावो न लेते मङ्गलं धारयन्ति अतमित्येवमेकस्य बहुभिर्विवादाभाव
इति भावः । इदं च 'मत्तोन्मत्तेति व्याख्यानानुसारे सवीजं सकलै-
तत्पद्यव्याख्यानं स्फुटीभविव्यति ।

६ । न्यूनतां परिहरति । आवेदेति । द्वितीयान्तस्यार्थसिद्ध-
मित्यचान्वयः । द्वितीयमाह । आवेदितं चेति । द्वितीयमाह ।
अकल्पेति । आधिव्याधिसहितादीनामित्यर्थः । अर्थसिद्धमिति ।
अन्यथा ऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत् उद्धतत्वेन राजसमीपे
गन्तुमशक्यत्वात् । आवेदनानन्तरं च तस्य युक्तत्वेऽपि यदि प्रत्यर्थिनो
नाङ्गानं तच्चावेदनमेव निष्फलमिति न कोऽप्यावेदयेत् । तथा च
प्रजापरिपालनस्यैवाविविद्धिरिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः ।

७ । इदं प्रमाणयति । स्मृत्यन्तरे त्विति । नारदीये
लित्यर्थः । किं कार्यं का चेति । अर्थकृता मन्युकृतस्य प्रश्नभेदः ।
केन कर्त्ता कस्मिन् देशे कदा काले कस्मात्कारणात् । तयोर्भेदस्योक्त-
त्वादाह । सप्तभ्यैर्ब्राह्मणैरिति । मुद्राग्रहणं लेख्यस्यायुपलक्षणम् ।

८ । एवं प्रत्यर्थिन आव्हाने निषेधमाह । अकल्पेत्यादि ।
 अकल्पः व्याघ्राद्यभिभूतः । विषमस्थः उत्पद्यकटः । क्रिया-
 ऽऽकुलः नित्यनैमित्तिकादिक्रियाव्ययः । कार्यातिपातीति
 चक्ष्मागच्छतो गृहतरकार्यशानिः यः । व्यसनी दृष्टवियोगादि-
 दुःखवान् । इन्द्रान्ताकुलशब्दस्य प्रत्येकं समन्धात् नृपकार्यासक्तः
 उत्सवासक्तः । मत्तो मादकद्रव्येण । उन्मत्तः उन्मादेन पञ्चविधेन
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः । प्रमत्तः सर्वदा ज्वधान-
 हीनः । आर्तो विपदादिना पीडितः ।

९ । स्त्रीणां तन्निषेधमाह । न हीनेति । अनायां सर्वजन-
 शोच्यामिति यावत् । सर्वेति । ब्राह्मण्यम् । तच्च हेतुमाह ।
 ता इति । ताः हीनपक्षादयः ज्ञातिस्त्रामिका इत्यर्थः ।

१० । एवं स्त्रीणामाव्हाने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह । तद्धी-
 नेति । तस्या अधीनं तादृशं यत्कुटुम्बं तद्यासामस्तीति इति ।
 * एकदेशीतिवत्प्रयोगः । स्वैरिण्यो व्यभिचाररताः । गणिकाः
 वेश्याः । निष्कुला हीनकुलाः ।

११ । एतत्प्रसङ्गादकल्याद्याज्ञाने पूर्वनिषिद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह ।
 कालमिति । तच्च प्रकारद्वयं शूनैर्यानैरिति ।

१२ । एतत्प्रसङ्गादाह । ज्ञात्वेति । बुद्धकार्येषु तथा नेत्याह ।
 गुर्विति । वेषमाहात्म्यात्तत्रापि विशेषमाह । अकोपेति ।

* ननु न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिसंज्ञेनार्थप्रतिपत्तिकर इति
 निषेधात्कथमत्र कर्मधारयादिनिप्रत्यय इत्याशङ्क्याह । एकदेशीति ।
 कल्याणसर्पवान् एकदेशीत्यादिभाष्याद्युदाहरणेषु कर्मधारयादपि तद्दर्शनात्
 अपाणिनीयस्य पूर्वोक्तवचनस्य क्वाचिकत्वमिति भावः ।

१२ । *इत्यादीत्यादिपदपाङ्चमेवाह । आसेधेति । निरोधे-
त्यर्थः । आसेधवेदिति । विवादाद्यौ वादौ आम्हानदर्शनपर्यन्तं
तादृशं प्रत्यर्थिनं निरोधवेदित्यर्थः ।

१४ । तच्चातुर्विध्यमाह । स्थानेति । कृतः आसेधः । (तद्विष-
यत्वान्तकृतत्वम् एवमग्रेऽपि) अग्रे उभयत्र कृत इति शेषः ।
आसेध इति प्रकृते अस्मात्प्रदेशाच्च गन्तव्यमिति स्थानासेधः ।
आसन्ध्यं न गन्तव्यमिति कालासेधः । देशान्तरं प्रति न
गन्तव्यमिति प्रवासासेधः । असौ व्यापारो न कर्त्तव्य इति-
कर्मासेधः । आसिद्धः निरुद्धः । तम् आसेधम् । विनेयः
शिचणीयः । अन्यथा कुर्वन्निति अनासेधकाले आसेधः
कुर्वन्नासेधकर्ता दण्डो भवेदित्यर्थः । यदा आसेद्धा आसिद्धं तं
सोभादिना सुसन्नित्याद्यर्थः ।

१५ । नासिद्धस्तं विषयान्येदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह । नदीति ।
नदीसन्तारादिनिमित्तचतुष्टयम् । तदतिक्रमणे दोषाभावमन्यचा-
प्याह । निर्वेष्टुकाम इति । आअमान्तरं गन्तुकामः विवाहा-
दावुद्यत इति यावत् । यियक्षुर्यष्टुमिच्छुः । तत्कालं
शिष्यकाले । आयुधीयाः आयुधजीविनो योद्धारः । विग्रहे
संपाने । निर्वेष्टुकामादयोऽपि तदुल्लङ्घनेनापराधिनो नेत्यर्थः ।
वामान्यनिरोधस्यातच्चादाह । राजेति ।

१६ । ननु येषामकल्पादीनां श्रमैर्यानिैरपि आगमनं दुर्घटं तत्र किं

* इत्याद्यर्थसिद्धमित्यत्रत्यादिपदग्राह्यमित्यर्थः ।

कार्यमत आह । अक्षरपादय इति । ते पुषादयः । नियोगकृत
आज्ञाकर्तृ । एतदन्यः परार्थवादी । स व्यवहारेषु विषयं
विविधं विशेषेण वा ब्रुवन् दृष्ट्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ । अर्थशब्दस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह ।
अर्थ्यते इति । भूतनिष्ठा लब्धमर्थमाह । पूर्वमावेदनेति ।
क्रिया कार्यम् । नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन् । प्रपलायी
प्रपलायनं प्रपलायः सो ऽस्थासीति प्रपलायी । स्मृत इतीति ।
वचनादिति शेषः । इतिशब्दो हेत्वर्थो वा । अतो हेतोरित्यर्थः ।

२ । पूर्वावतारितैतदचनोत्तरार्द्धमेव शब्दान्तरनिरासपरमित्या-
शयेन शङ्कते । आवेदनेति । समाशब्दार्थः संवत्सरेति ।
तदर्धशब्दार्थः पक्षेति । अहर्गणमुपलक्षणमित्याह । तिथीति ।
प्रतिपदादिरित्यर्थः । अहःपदार्थो दिनेति । न तु रात्रिरित्यर्थः ।
नामः साकाङ्क्षत्वेन प्रकृतत्वादाह । अर्थीति । वेलेति । दिन-
मध्येऽपि प्रातरादिर्मुहूर्त्तरूपो वा काकविशेष इत्यर्थः ।

३ । क्षमेति । प्रत्यर्थिविषये आसेधाद्यकरणं क्षमा सहिष्णुता
तत्र यानि लिङ्गानि कारणानि बाह्यजडत्वादीनीत्यर्थः ।

४ । तत्र मानमाह । यथोक्तमिति । तथोक्तमिति पाठान्तरम् ।
नारदेनेत्यर्थः । अर्थवत् प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः
अल्पाक्षरत्वप्रभृतार्थवत्त्वादिकत्वेन संयुक्तम् । परिपूर्णमध्याहारान-
पेक्षम् । अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् सिषाधयि-
वितार्थसहितम् । वाचकपदं बहुव्रीहिः गौणलाक्षणिकादिपद-
रहितम् । प्रकृतार्थानुबन्धि पूर्वावेदितार्थानुरोधि । प्रसिद्धं

लोकप्रसिद्धवच्चविषयम् । अधिकृष्टं पुरुराज्ञाविरुद्धं पूर्वापरा-
विरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च ।
निश्चितं अर्थान्तरसंग्रहरहितम् । साधनक्षमं साधनार्हम् ।
संक्षिप्तं अनतिविस्तृतम् । निखिलार्थम् अनवग्रेषितवक्तव्यम् ।
देशकालाविरोधि मध्यदेशीयक्रमकचेचं शरत्कालीनामफलसहस्रं
मदीयमपहतमित्येवमादिशून्यम् । वर्षेत्याद्येकपदम् । प्रदेशपदान्त-
द्वयान्तप । अहः प्रतिपदादिर्वारो दिनं च । वेला प्रतरादि-
सुद्वर्त्तरूपा च । देशो मध्यदेशादिः । प्रदेशः चेचादेः स्त्र-
विशेषः । स्थानेत्याद्यपि एकं पदम् । वयःशब्दान्तद्वयस्य तृतीया-
तत्पुरुषः । स्थानं वाराणस्यादि । आवसथो ग्रामादिः ।
हृहादिरूपस्त्रलविशेषो वा । साध्यास्था विवादास्तदीभूतवस्तुनाम् ।
जार्तिः ब्राह्मणत्वादिः । आकारो गवाश्चादिगतो वर्णादिविशेषः
वृहचेचादेः संस्तनविशेषश्च । वयः गवादेर्वयःपरिमाणं वास्त्राद्य-
वस्त्राविशेषः । साध्यप्रमाणसंस्थावत् . प्राप्नोत् । साध्यस्य प्रमाणं
चेचादेर्निवर्त्तनादिकम् संस्था रूपकादीनाम् । आत्मप्रत्यर्थि-
तामवत् सष्टम् । परेति प्राप्नोत् । परः प्रतिवादी आत्मा
तदी तयोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्ते चानेकराजाश्चानेके राजानो
शुक्तिकालिकास्तेषां नामभिश्चिह्नितम् । क्षमालिङ्गात्मपीडावत्
समप्रसिद्धानि व्याख्यातानि आत्मपीडा खदुःखं तदत् । कथि-
तेति, प्रतिपक्षादिना ऽधिगन्ता आहर्त्ता दाता दायकः,
कथितौ आहर्हदायकौ यस्मिन्वचने तत् कथितप्रत्यर्थिसम्बन्धकमिति
य । एतादृशं यद्वाञ्छे कथ्यते तदित्याद्यर्थः ।

५। भाषापदार्थमाह । भाषाप्रतीति । उत्तरार्द्धतात्पर्यमाह ।
 आवेदनेति । माचपदेन वर्षादिव्यवच्छेदः । अत एवाह ।
 समेति । एतद्व्यवस्थामाह । संवत्सरेत्यादिना । संवत्सररूप-
 विशेषणमित्यर्थः । आधाविति । तच्च पूर्वत्वादिज्ञानाय तदावश-
 कत्वमिति भावः । इदमपि स्फुटीभवित्यस्यसाधारणव्यवहारमाहका-
 प्रकरणे । अन्यथापि तस्य फलमाह । अर्थव्यवहारेऽपीति ।
 उपयुज्यते इत्यत्रान्वयः । द्रव्यस्वामी आह । वत्सरान्तरे इति ।
 इति एवमर्थम् । एवं संवत्सरविशेषणवत् ।

६। पुनस्त्वर्थे । तच्चैव वाराणस्यादावेव निविष्टः निष्पादितः ।
 संज्ञा चेति । अर्थप्रत्यर्थिनोरेवेति भावः । अधिवसतीत्यधि-
 वासः बाहुल्यकात्कर्तरि घञ् अर्गश्चाद्यजन्तं वा । अधिः समीपे
 इत्याह । समीपेति । तन्नामान्तरमाह । कृष्णभूम इति ।
 कृष्णोदक्पाण्डित्यप्रत्ययो वज्रग्रीहेः । पिबिति लुप्तपञ्च्यन्त-
 मित्याह । पितुरिति । एवमेव तच्च पाठो वा । नामेत्यस्य
 सम्बन्धः । पिबादेः साकाङ्गत्वादाह । अर्थेति । गुणानुकीर्त-
 नानुपयोगात्प्रकृतत्वादाह । नामेति । इतिरर्थसमाप्तौ । अनु-
 गतफलितमाह । समेति । निर्धारणे षष्ठी । एवम् अर्थवदित्या-
 दिना उक्तप्रकारेण ।

७। उक्तमिति । पञ्चाभासलक्षणमित्यर्थः । निराबाधमिति ।
 स्वपीडारहितमित्यर्थः । तदाह । अस्मदिति । निष्कलत्वं
 पृथगुक्तत्वादाह । अभिधेयेति तच्च मानुषप्रमाणासम्भवमादा-
 वाह । अस्तेति । अयमुभयत्र हेतुः । भुक्तेषु सम्भव एव नेति

भावः । अत एव दिव्याभावमाह । अस्तेति । विनिगमनाभावा-
दाह । पुरेति ।

८ । तच्चाद्ये स्पष्टत्वात् द्वितीये मानमाह । राप्तेति । व्युत्पत्तये
व्यवहारः । प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानाम् । उपसंहरति ।
अन्ये इति । इतीति, प्राप्त्वत् व्याख्येयम् ।

९ । अप्रसिद्धादीनां पञ्चाभासत्वमिवानेकपदसङ्कीर्णपूर्वपक्षस्यापि
तत्त्वमेव । अनेकैः पदैः सङ्कीर्णैः चः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिध्यति
आभासरूपा भवतीति तदर्थप्रतीतेस्तभिराकरोति । यत्स्वित्या-
दिना । तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायते इति व्युत्पत्त्या किं वस्तुपरः
उत शब्दादानादिरूपव्यवहारविषयपरः । तत्र न तावदाद्ये
पञ्चाभासत्वमित्याह । तच्चेति । उक्तवचने इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि
तदभावमाह । शब्दादानादीति । निश्चितं मयेति शेषः ।
अत इति शेषोऽन्ते बोध्यः । वचनानर्थक्यपरिहाराय तस्याभि-
मतार्थमाह । किं त्विति । क्रियेति । साध्येत्यर्थः । एतावत्
तत्रोच्यते इति शेषः ।

१० । अत्र मानमाह । यथाहेति । बहुप्रतिघ्नं बहुपूर्व-
पक्षकम् । अन्यथेतस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादुक्तैव वचनयोर्व्यवस्था ।
तदेव द्रढयन्नुपसंहरत्याज्जेनाह । तस्मादिति । तस्यार्थ इति ।
उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः ।

११ । यथावेदितमर्थिनेत्यर्थार्थिपदसंस्कारस्येन स्वभ्रमार्थमाह ।
अर्थीति । अर्थिनः पुत्रोऽप्यर्थी तत्पिताऽप्यर्थी आदिशब्दादर्थि-
निवृत्तादयोऽर्थिन इत्यर्थः । अत एव तेषामन्यथावादित्वं गिरस्तं

प्राक् “घो न भाते”त्यनेन वचनेन । ननु तत्पुत्रादेस्तदेकार्थत्वात्तत्वं युक्तं
तन्निष्पन्नस्य तु तदभावात्कथं तत्त्वमत आह । नियुक्तस्यापीति ।
नच मानमाह । अर्थिनेति । तस्येति वाच्ये तयोरित्यस्य
तात्पर्यार्थमाह । नियुक्तेति ।

१२ । मूखानुक्तं विगेषमाह । एतच्चेति । अर्थिवेदितमित्यर्थः ।
याण्डुलेखेति । खड्गेति भाषाप्रसिद्धः । आवापेति । न्यूना-
धिक्यपरिहाराय । प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यामित्यर्थः । युक्तं चेत् ।
अन्यथा पचाप्रामाण्यप्रसङ्गापत्तेः । तच मानमाह । पूर्व्वेति ।
स्वभावेनोक्तं न तु ह्रस्वादिना । ततः तदनन्तरम् । तथा विगोधितं
पक्षे ऽभिलेखयेदित्यर्थः । शोधने विगेषमाह । शोधनमिति ।
अवेति । उत्तरेणावष्टम्बस्य प्रतिबद्धस्य पूर्व्ववादस्य शोधनं निवृत्तं
भवेदित्यर्थः । शोधयेदिति विधिसूचितमर्थमाह । पूर्व्वपक्ष-
मिति । रागादिति प्रागुक्तमिदम् । इतीत्यस्य बोध्यमिति
शेषः ॥ ई ॥

१ । प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह । पूर्व्वेति । उत्तरच
अपे । तदीययथाकथञ्चिद्वचनस्यानुत्तरत्वाय विगेषमाह । उत्तरं
चेति । तद्विदः व्यवहारविदः । सारमित्यस्यार्थो न्याय्यम् ।
तदर्थं न्यायादिति । द्वतीयान्तानां चयाणां यद्वाख्येयार्थमित्य-
चाम्बयः । दुःस्मिष्टेति । अस्मिष्टेति पाठान्तरम् । स्मिष्टं समन्व-
युक्तम् अदुष्टमिति यावत् । न स्मिष्टमस्मिष्टं असमन्वयं दुष्टमिति
यावत् । विभक्तिस्य समासस्य विभक्तिसमासौ अस्मिष्टौ दुष्टौ च द्वौ
विभक्तिसमासौ च तौ, अध्याहारेण सह वर्त्तत इति साध्याहारं,

तौ च तच्च तानि । तैरभिधानं तेनेत्यर्थः । दुःखिष्टेति पाठेऽप्येवम् ।
दुःखिष्टौ दुःखेन सम्बद्धौ यौ तौ ताभ्यामित्यर्थाद् दुष्टत्वे पर्यवसा-
नात् । अदेष्टेति । अन्यदेष्टेति पाठान्तरम् । उत्तरपदार्थमाह ।
तत्सदुत्तरमिति ।

१ । प्रत्यवेति । कारणोत्तरमित्यर्थः । मञ्जमिति । धारे-
रुत्तमर्थ इति सम्प्रदानत्वम् । सत्येति । सत्यलोक्तिरित्यर्थः ।
प्रतिपत्तिरिति । प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः सत्योत्तरमित्यनर्था-
न्तरम् । नाहमिति वाद्युक्तिः पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि ।

२ । द्वितीयभेदानाह । तच्चेति । मिथ्यैतत् नाहं धार-
यामीत्येकं, नाभिजानामि नैव जानामीति द्वितीयम् । तदेति ।
तस्मिन्काळे तस्मिन्देष्टे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम् ।
अजात इति । तत्काळे ममोत्पत्तिरेव न स्थितेति चतुर्थम् । एवं
प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यर्थः । अत्र स्पष्टत्वात्कृतिरेवोक्ता
श्रुयञ्च सङ्कीर्तनं न कृतमिति बोध्यम् ।

३ । नाम त्वर्थे । विनिगमनाविरहादाह । प्रतिग्रहेणेति ।
खेखितः शक्यस्य रूपम् । प्रत्यर्थी यदि तं पचाम्बुद्धीकृतमर्थं तथा
प्रपद्य तथैवाङ्गीकृत्येत्यार्थः । आचारेणेति । व्यवहारेण
पराजितोऽपीत्यर्थः । जितः पूर्वमित्येवं स वाच्य इत्यर्थः । सः
तथोक्तिरूपः ।

४ । सत्यन्तरमाह । यद्यस्तमिति । तच्च एकादशानां मध्ये ।
पञ्चाशतमिति । अर्द्धन्यूनतया ऽत्यल्पत्वम् । अत एव द्वैगुणे-
नातिभूरित्यमाह । द्विशतमिति । समाहारे द्विगुः । पाचादि-

त्वात्स्नीत्वाभावः । पक्षैकेति । श्लोके तथाग्रन्थस्यार्थः । अन्यत्-
 पक्षैकदेशव्यापि चेत्यर्थः । पक्षैकदेशनिराकरणसमर्थेत्यर्थः । व्यस्तेति ।
 असम्बद्धपदकमित्यर्थः । पक्षैकदेशव्यापिनो ऽनुत्तरत्वे सकलपक्षा-
 व्यापिनो ऽनुत्तरत्वमर्थसिद्धमेवेत्यव्यापौत्यन्यथा व्याचष्टे । देशेति ।
 मध्येति । विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्येत्यर्थः । लिखिते इति । अन्त-
 र्भावितस्यर्थमिदम् । गुह्यार्थमाह । अचेति । ध्वनिना किमा-
 दिबोधेन । तथाकुलमिति पाठो न तु निराकुलमित्यभिप्रेत्याह ।
 आकुलमिति । दुःस्मिष्टेति ग्रास्यत् । उभयोर्दोषाहरणमाह ।
 पिबिति । पितृयुष्मन्नाभियोगस्तु चेत्यर्थः । उत्तरमाह । गृही-
 तेत्यादि इतीत्यन्तेन । अस्य तात्पर्यार्थमाह । अचेति ।
 गृहीतेति । ब्रह्मग्रीहिः । तथा च गृहीतग्रन्थवचनादित्यत्र दुःस्मिष्टः
 समासः । सुवर्णानामित्यत्र ग्रन्थं गृहीतमित्यस्याध्याहार इत्युभयोरेक-
 मेवोदाहरणम् । इतीत्यस्य विवक्षितमिति शेषः । गृहीतमिति ।
 तचेति शेषः । ईदृशं यदुत्तरं तत् स्वार्थसिद्धये नेति द्वितीयश्लोकार्थः ।
 तथा च तस्य सदुत्तरत्वमेव नेति पूर्वश्लोकैकवाक्यतेति बोध्यम् ।

६ । अभिमतार्थसूचकतया न न्यूनतेत्याह । उत्तरमिति ।
 अतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्यत्र तथा निर्देशात्सङ्कीर्णोत्तरस्यानुत्तरत्व-
 मित्यर्थः । ननु चिभिर्मिलित्वा पक्षस्य निराकरणेन तत्त्वमर्थ-
 त्वात्कृतो ऽनुत्तरत्वमत आह । अनुत्तरत्वेचेति । तेनैव
 कात्यायनेनैव । न चेति । न हीत्यर्थः । स्यादिति सम्भावनायां
 लिङ् । वादिनोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः । एकत्र अन्यतरस्मिन् सम्भाव-
 तीति शेषः । सङ्करस्यानेकविधत्वादादौ द्वयोः सङ्करे आद्योदा-

हरणमाह । मिथ्येति । वादिनोरित्यस्यार्थमाह । अर्थीति । न
वादिद्वयपरत्वमिति सूचयितुं मिथ्येति । अथयमिदं, मिथ्योत्तरे
इत्यर्थः । पूर्ववादे कर्मण्यङ्, वादिनीत्यर्थः । कारणे कारणोत्तरे ।
विरुद्धमिति । तथा च कर्तुमशक्यत्वादुभयोनार्थसिद्धिरिति
भावः । न चार्थेति शोक एवेत्यर्थः । न चैकचेत्यस्य तत्रैवोदाहरण-
माह । कारणेति । तथोर्मिचः सङ्करे त्वित्यर्थः । एवेनार्थिव्य-
च्छेदः । प्राङ्न्यायेति । तथोदक्तावित्यर्थः । नेदं प्रत्येकपरम् ।
काम्प्याग्ने “कारणे प्रतिवादिनी”ति सिद्धत्वात् । तस्मात्तत्सांकेर्षपर-
मेवेदम् । अत एव समासनिर्देशसङ्कतिरपि । इतिः प्राम्बत् ।
नन्वेकैकस्यैव क्रिया न द्वयोरिति न प्राम्बद्विरोधो ऽत आह ।
अथ चेति । द्वितीयसङ्करे त्वित्यर्थः । भावेति । साधयितव्यमेतैः
कृतेत्यर्थः । आदिना दिव्यपरिग्रहः । उत्तरचयेति । मिथ्या-
कारणप्राङ्न्यायरूपेत्यर्थः । एवं चतुरिति । यथा अनेन सुवर्णं
रूपकग्रतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं धारयामि
रूपकग्रतं न गृहीतं वस्त्राणि प्रतिग्रहेण सन्धानि धान्यविषये
पूर्वन्यायेन पराजित इति । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायमात्रसङ्करे ऽपि
द्रष्टव्यम् ।

७ । नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाद्वयस्य सुकरत्वात्कात्यायनोक्त-
मसम्भारूपं तत्कारणकथनमयुक्तमतस्तदाश्रयमाह । एतेषां चेति ।
असिद्धेरिति श्लेदः । अत एवैतन्फलितमाह । क्रमेणेति । क्रमेण
त्वित्यर्थः । तच्च नियामकाभावादाह । क्रमश्चेति । चेन प्राङ्निवा-
कादेः समुच्चयः । एवं प्राप्ते कचिन्नियामकमाह । यत्रेति । यत्र

मित्यर्थः । उभयोरिति । मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः । इदमुच्यते
 कथं आदेरपि । यस्य उत्तरस्य । तत्क्रियोपेति । तत्साधक-
 क्रियापक्षेनेत्यर्थः । दृष्टादिति । अस्यविषयकोत्तरसाधकक्रिया-
 पक्षेनेत्यर्थः । सत्योत्तरसङ्करस्य पूर्वमतुपन्यासे बीजं धनञ्च तत्र
 नियामकात्तरमाह । यच्च चेति । फलाभावेन पश्चादपि तद-
 भावादपि पूर्वमिति नोक्तम् । तदाह । सम्प्रति । उक्तनियामकद्वये
 मानमाह । यथेति । उक्तमित्यत्रान्वयः । द्वितीयमाह । सत्यं
 वापीति । यद् उत्तरम् । द्वितीये आह । यच्च वेति । कश्चरे
 इत्यर्थः । तच्च तदुत्तरमसङ्कीर्णं ज्ञेयमित्यर्थः । अतोऽन्वयेति ।
 यत्प्रभुतार्थविषयकमुत्तरं न भवति अपि तु समार्थविषयकं, यच्च
 चोत्तरे क्रियाफलमुभयत्र भवति तत् । अतः पूर्वोक्तात् । अन्यथा
 प्रकारान्तरमित्यर्थः । तत्त्वमेव कथयन् तदर्थमाह । सङ्कीर्णमिति ।
 वाक्यपूर्त्तये आह । भवतीति शेष इति । अत्रापि सङ्कीर्ण-
 त्वादुत्तरत्वमेव सर्वथा नाभिमतं किं तु यौगपद्येन तत्त्वम् ।
 अर्थादीष्वाक्रमेण तु तत्त्वमेवेति प्रागुक्तमेवाह । ऐच्छिकक्रम-
 मिति । तदर्थमाह । अपेक्षाक्रममिति । अर्थाद्यपेक्षाक्रमकं
 भवतीत्यर्थः । पुलिङ्गपाठे तत्पुरुषः । तचेति शेषः । तच्च तयोर्मध्ये ।
 द्वितीयोदाहरणमाह । तथेति । तस्मिन्नेवेति । अनेन सुवर्ण-
 रूपकग्रतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्ते एवाभियोगे इत्यर्थः ।
 तानीति शेषः । दास्यामीत्यस्य इत्युत्तरस्वेति शेषः । इति
 चोत्तरे इत्यन्यतमोत्तरेण साङ्ख्ये । तथा चात्र दास्यामीत्यन्तस्य
 सत्योत्तरस्य यथाक्रमं मिथ्योत्तरेण कारणोत्तरेण प्राङ्न्यासोत्तरेण

च सङ्करो बोध्यः । सङ्कीर्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐच्छिकः क्रमसद्वैषम्ये-
ऽप्यधिकविषयोपादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तम् । तत्र द्वितीयस्याप-
वादमपि प्रसङ्गात्सूचयन् प्रकृतमाह । सम्प्रति । एतदर्थमेव
तस्मिन्नेवाभिधोगे इत्युक्तम् । अन्यथाऽभिधोगात्परमेव वदेत् ।
मिथ्याद्युत्तरेति । मिथ्याद्यन्यतमोत्तरेत्यर्थः ।

८ । एवं तादृशसङ्कीर्णोत्तरस्य धौगपद्येन सर्वथा ऽनुत्तरत्वे
प्राप्ते क्वचित्प्रतिप्रसवमाह । यच्च त्विति । शृङ्गिग्राहिक्येति ।
तन्वाद्येनेत्यर्थः । कश्चित् वादी । अन्यः प्रतिवादी । उत्तर-
मिदम् । आदाद्युत्तरत्वं साधयति । इदमिति । तावत् आदौ ।
तत्त्वस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह । पक्षेति । साङ्ख्यं प्रतिपाद-
यति । आपीति । एवेनान्यव्यवच्छेदः । तथा चासाङ्ख्यम् ।
कारणं कारणमेव । एकदेशस्य ग्रहणस्य साङ्ख्यमुपसंहरति ।
तस्मादिति । सकारणमिति । अत्र कारणस्याप्राधान्यं
मिथ्योत्तरस्य प्राधान्यं तस्य तदुपपादकत्वस्यापि सम्भवात् । अत
एव तत्र ग्रहयोगे द्वितीया कृता । प्रागुक्तवाचकस्यापिभावमाह ।
अथ चेति ।

९ । प्रतिवादिना तस्यैव उक्तमभिप्रेत्य प्रधानन्यायादरेण
ग्रहते । नन्विति । परिहरति । नेति । तत्र हेतुमाह । तस्येति ।
वचनस्येत्यर्थः । तुल्ययुक्ता ग्रहते । कारणे इति । एवं चानुत्त-
रत्वमेवैतच्छेति भावः । ननु शुद्धकारणोत्तरं प्रागुदाहृतं प्रसिद्ध-
मिति तदभावोक्तिरयुक्ता ऽत आह । प्रसिद्धेति । सत्यं गृह्येत
प्रतिदत्तं चेत्तेवं रूपे प्रागुक्तेऽपीत्यर्थः । प्रतिज्ञातार्थेति । ग्रहण-

चेत्यर्थः । नैकेति । साधारण्येत्यर्थः । उदाहरणेनेदं विशदयति ।
यथेति । प्रकृतोदेति । अन्यस्य मिथैतत् मत्प्रदर्शितकालादि-
त्यादिपूर्वोक्ते इत्यर्थः । देशस्येति । तस्यापीत्यर्थः । कश्चित्तथा पाठ
एव । विशेष इति । मिथ्यासहचरितरूपत्वं तूभयत्र समानमिति
भावः । एवमिद्वेऽर्थं मानमप्याह । एतच्चेति । वापीति । अनेन
त्रिषांकर्येऽपि कारणमेव याच्यमिति दर्शितम् । प्रतिप्रसवान्तरमाह ।
यचेति । यत्र चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्वे साधिते तन्निर्वाहोपायमाह ।
अचापीति । मिथ्याक्रियेत्यस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वादाह ।
प्रतीति । एतेन वादिव्यवच्छेदः । अत एवाह । प्राङ्न्यायेति ।
नन्विदं कारणप्राङ्न्यायसंकरविषयतया पूर्वसुक्तमिति कथमत्र
प्रवृत्तिरत आह । शुद्धेति । अन्येतिशेषः । तथा च संकीर्णत्व-
त्तत्त्वप्रसंगो, न च तद्युक्तं पक्ष्यापिलादिति भावः । यदा शुद्धस्य
प्राङ्न्यायस्याभावादक्षणे क्रियाबोधके ऽपाठान्तत्र कस्यापि क्रियाया
अलाभेन सर्वस्यापि प्राङ्न्यायस्यानुत्तरत्वप्रसङ्गो, न च तद्युक्तं तत्र
तस्य गणनात् । तथा च यथा तयोस्तत्र तस्य प्रवृत्तिसत्त्वा
कारणस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् सांकर्यं प्रवृत्तिरिति भावः ।
शुद्धप्राङ्न्याये तु वक्ष्यति व्याख्यातृत् प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ-
त्विति ।

१० । ननु पञ्चनिराकरणसमर्थस्यैवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनुत्तरत्व-
प्रसङ्गस्तदभावादत आह । संप्रतिपत्तेरपीति । उत्तरत्वमित्य-
चान्वयः । नोपेति । प्रत्यर्धिनेति भावः । एवं यत्र प्रतिवादिन
एकक्रियास्थले उक्त्वा तस्यैव क्रियाद्वयप्रसंगो यत्र प्रागुक्तस्य

विशेषं प्रतिपादयन्प्रतिप्रसवान्तरमाह । यदा त्विति । यदा
ऽपीत्यर्थः । तच्च तच्चापि । यथारुचीति । तस्यैव तयोर्मध्ये ऽन्य-
तरक्रियेत्यर्थः । संकीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति ।
इति न कचिदिति ।

११ । निवेशिते लेखिते । प्रागुक्तव्युत्पत्तेराह । साध्य-
वानिति । स्पष्टार्थमाह । प्रतीति । भावेऽर्थासङ्गतेरिष्टासिद्धे-
र्याह । साध्यतइति । प्रमाणं लिखितादि वक्ष्यमाणम् ।
पूर्वञ्च न्यूनतां निराचष्टे । अचेति । *अपिना सद्यः । मिथ्या-
क्रियेत्यादिप्रागुक्तार्थस्य मूलाकूटत्वं सूचयन्नर्थिशब्दस्याच यौगिकत्वं
न योगकूटत्वमिति सूचनद्वारा न्यूनत्वाभावं प्रतिपादयति ।
अर्थीति । वर्तमानसत्तोपाधिकास्तुबाधुत्पत्तेराह । अस्तीति ।
अपिः पूर्वसमुच्चये तेन साम्यम् । तुर्वैल्लक्षणे । निर्दिशेत्
लेखयेत् । अर्थान्तर्भावः प्राप्स्यत् । अन्यदप्याह । तथेति ।
अर्थोवेति । आक्षेपादेव कर्तृत्वाभे तदुक्तिर्निश्चयमर्थेति भावः ।
अतश्चेति । गम्यते इत्यचान्वयः । तावतैव तादृशोत्तरदानेनैव ।
अच सर्वञ्च मानमाह । एतदेवेति । अर्थीत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः ।
प्राङ्मुखायेति । अस्याग्रय उक्तः । वादी तु क्रियां निर्दिशेत् ।
सा क्रिया ॥ ७ ॥

* काकविषम्वनमपि इति मिताक्षराख्येन अपिशब्देन सद्य इत्यर्थो
बोध्यः । उत्तराभिधाने काकविषम्वनमङ्गीकृतं न तु शीघ्रमुत्तरदानस्यान-
ङ्गीकार इति भावः ।

१। ततः साधनबोधनोत्तरम् । प्रकारान्तरे इत्यस्य व्याख्या साधनासिद्धाविति । एवं व्यवहारतद्विषयादिकथनप्रकारेण । रूपं स्वरूपम् । व्यवहारपदार्थं स्पष्टार्थमाह । व्यवेति । सोऽयं व्यवहारोऽयम् । इत्यम् उक्तप्रकारेण । मुख्यपादत्वावभावादाह । चतुरंगेति । अष्टादशानादिषु वक्ष्यमाणेषु विषये ।

२। तानेवांशान् विभज्य दर्शयति । तत्रेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । विप्रतिपत्तिषु सतीषु । अथ न सार्वत्रिकत्वमित्याह । संग्रहीतीति । अनिर्देशे हेतुमाह । भाषार्थेति । अः कचन इत्यपि बोध्यः । तेन क्रियापादसमुच्चयः । अदा चो हेतुसमुच्चये एव । स्रष्टृणाः । कचणोऽपि । कश्चित्तया पाठ एव । अत एवाह । द्विपात्त्वमेवेति ।

३। न्यूनतां निराचष्टे । उत्तरेति । अर्थिप्रत्यर्थिनोः, मध्ये इति शेषः । प्रत्येति । धीनःपुन्येन विचारणमेत्यर्थः । अथ अनिचरितत्वादाह । व्यवेति । अर्थाद्विषयमन्विन इव तत्त्वमिति भावः ॥ ८ ॥

इति साधारणव्यवहारमातृका ।

१। प्रकृते योगरूढत्वमर्थान्तरनिरासाद्याह । अभियुज्यते इति । दोषविषयीक्रियते इत्यर्थः । येनेति शेषः । करणे घञः सौख्यभावात् । यथाश्रुतं वा । सम्बध्यते इति तदर्थ्यात् । एनमित्यत्र कथितानु-
कथनसंवेनाम्नादिप्रविषयत्वादेनादेशः । अपराधेनेत्यस्य विशेषपर-
त्वाय शङ्कते । यद्यपीति । सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कार-
णोत्तरस्य अनेन दत्तं स्थितं मया पुनर्दत्तमित्येवं प्रत्यभियोगरूपत्व-

मिथ्यार्थः । विषयमिति । तथा चाभिधोमनिवारकमेव प्रत्यभि-
 शोगं कुर्वादेव न तदनिवारकम् । अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तर-
 मित्यादिना चातुर्विधकथनस्यैवावगुतत्वापत्तेरेतन्निषेधवैधव्यापत्तेः ।
 तदाह । अत इति । अनुपसर्दनेति । करणे कुट् । निषेध
 इति । नैनं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः । तथैव सम्भवादाह ।
 इदमिति ।

१ । भूते कर्मणि निष्ठायां तन्निस्तारे जाते तत्सेष्टत्वेनावगुतिं
 परिहरति । अनिस्तीर्येति । भावनिष्ठान्नात्मत्वार्थोऽजिति
 भावः । अन्येनेत्यस्य पूर्वाभिधोने सम्भवात् योग्यतया प्रे-
 षाह । अन्योऽर्थेति । प्रतीत्यस्य सम्भवायोग्यत्वात्तत्सपक्षायाह ।
 नाभीति ।

२ । मोक्तमित्याद्युक्तिरिष्टानन्तर्यादर्थिनं प्रत्यवेत्याह । किं चेति ।
 प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थको दुस्त्वजा प्रकृतिरित्यादौ दृष्टः । प्रकृति-
 ज्ञेयत्वात्पर्यार्यमाह । एतदिति । तथैवेति । अन्यथा ऽन्यथा-
 वादित्वेन भङ्गप्रसङ्गादिति भावः । इदं प्रतिपादितमधस्तात् ।
 अपिः तथैव समुच्चये । एवमप्येऽपि । अत एवाह । नस्त्विति ।
 तदेवेति । तथा च वस्तुन्तरकथननिवृत्तिक्षेपेन क्रियते । एकस्मि-
 न्नापि पदे अणादानादिव्यवहारविषये इत्यर्थः । एवव्यवच्छेदमेवाह ।
 न वस्तुन्तरमिति । तदेवोदारणकथनेन विशदयति । यथेति ।
 यद्यपि अणादाने रूपकमेव व्यवहारविषयो भवति तथापि
 रूपकप्रतक्षाने वस्तुप्रतोलना वस्तुन्तरोपादानमिति तन्निषेधक्षेपेन
 क्रियते इति भावः । एतेन प्रतरूपस्य विषयस्यैकत्वादयुक्तमिद-

मित्यपाकम् । प्रागुक्तं दार्ष्टान्यं स्मारयति । तथा सतीति ।
 पदान्तरागमेति । विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यर्थः । अथ प्रकरणे
 पदग्रन्थो विषयवाची । इत्यनेन इत्यनेन तु । यथेति । अथ
 रूपकग्रन्थरूपवस्तुन एकत्वेऽपि स्मृष्टादानापहरणरूपयोर्व्यवहारविषय-
 ओर्भिन्नत्वेन तद्व्यगमनेन नोक्तमित्यनेन विविध्यते इत्यर्थः । उक्त-
 नेन स्मृष्टार्थमुपसंहरति । तथेति । प्रत्यर्थिन इत्यनेत्यर्थः । वेप-
 रीत्याशङ्का तु न । 'यथावेदितं, 'नोक्तं विप्रकृति'मित्येतत्स्मारकात् ।

४ । तथाचे मानस्योक्तत्वात् द्वितीये तदाह । एतदेवेति ।
 द्वितीयमुक्तमेवेत्यर्थः । पदसंक्रेति । पदान्तरं प्रति गमनाद्
 वक्ष्यन्तरगमनाच्चेत्यर्थः । वादेति पाठान्तरम् । तच्च साधारण्यमस्य
 बोध्यम् । आद्ये तु प्रकृतपरत्वमेवेति तत्त्वम् । हीनवादी दण्डः
 स्यादित्युक्तं सविशेषं विशदयति । हीनेति । दण्ड एवेत्यर्थः । अत
 एवाह । न प्रेति । वचनसूत्रमेणाह । प्रत्येति । सिद्धासिद्धीति ।
 हीनवादित्वे प्रकृतार्थासिद्धिरतथात्वे तत्सिद्धिरित्यर्थः । अथ मान-
 माह । अत एवेति । मूलकदिति शेषः । अस्मार्थोऽप्ये एव स्फुटः ।
 इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह । एतच्चेति । हीनवादी दण्ड एव,
 न प्रकृतार्थासिद्धीयते इत्येतदित्यर्थः । अर्थेति । उक्तविषयव्यवहारे
 एवेत्यर्थः । मन्युकृते त्विति । वाक्पाठस्य दण्डपाठस्यादिव्यवहारे
 इत्यर्थः । अपिना दण्डसमुच्चयः । तथा चैवं विधे वाक्कृते व्यव-
 हारहानिर्दण्ड्येति भावः । उक्तार्थस्य स्मृष्टतया ऽभासादाह ।
 अस्मार्थ इति । अर्थपदव्यावर्त्यमाह । न मन्युकृतेष्विति ।
 अन्यत्र तस्य स्मृष्टत्वादेवाह । अपीति । नावसीदतीत्यस्य व्याख्या

न पराजीयते इति । तद्वाक्या न प्रकृतादिति । उत्तरार्द्ध-
स्यासबद्धत्वं पुनरुक्तत्वं च परिहरति । अचोदेति । सामान्योक्तै-
विशेषोक्तिर्दृष्टान्त इति भावः । तत्त्वं योजयति । प्रमेति । शास्त्र-
पदार्थो दृष्टोऽपीति । उदाहरणत्वादेवाह । यथेति । शेष-
पूरणमनयोरिति भावः । अत एव वाक्ये इति सप्तम्यन्तच्छेदो
न द्वितीयान्त इति बोध्यम् । अत एव च वैपरीत्यशङ्का नेति गूढा-
कृतम् । एवं शाब्दमाद्यार्थमुक्त्वा द्वितीयमर्थपदधनितमाह ।
अर्थेति । धानेनेति । द्वितीयान्तं, न प्राग्वत्सप्तम्यन्तम् । सूचित-
स्योदाहरणमाह । यथाऽहमिति ॥ ६ ॥

१ । सङ्गतिमाह । अभौति । इत्यस्य इत्यंशश्च । तथा च
प्रत्यर्थिविषये एवायमपीति भावः । निमित्तेति । वज्रग्रीहिः । ननु
साहसादावपि प्रत्यभियोगासम्भवे ऽभियुक्तस्य कथं तत्करणविधिरत
आह । प्रत्यभौति । तथा च तदसम्भवे नैव कुर्यादिति सम्भवा-
भिप्रायकमेवैतद्वचनमिति भावः । स्वाभौति । स्वयमभियुक्त
इत्यादिः । तथा चेदं साहसादावेवेति, तदन्यविषयकं तदिति भावः ।

२ । नन्वेवंविधस्यै प्रत्यभियोगः किमुत्तरं सत्कार्यकः उत
प्रतिज्ञान्तरं सत् । नाद्यः । पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् ।
नान्यः । अभियोग एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगस्यान्या । ततश्च
सङ्कीर्णोत्तरे यथा युगपद्व्यवहारासम्भवादनुत्तरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि
तदसम्भवस्य तुल्यत्वात् । अप्रतिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधेरेव वैश्वर्यात् ।
एवं च वचनायोर्दुर्वच इत्काश्रयेन शङ्कते । नन्वत्रापीति ।
द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधत्ते । नात्रेति । तत्राद्योदाहरणमाह ।

अनेनेति । द्रष्टेति । प्रत्यभिबोहुरिति भावः । एवमुक्ततात्पर्यं
 मानमाह । यथाहेति । आक्षारयेत् कायेन वाचा वा चीरं
 कुर्वात् । नियतं निश्चयेन । नयो दण्डः । द्वितीयोदाहरणमाह ।
 यदा पुनरिति । यदा त्वित्यर्थः । पारुष्ये इति । वाग्दण्डे-
 त्यादिः । अत एव सामान्योक्तिः । इदमेव तत्र कलहपदेनोक्तम् ।
 एवं चैतदेकवाक्यतया तस्यैक एवाग्रथस्तदेतदभिप्रेत्य प्रागुक्तमुपसं-
 रति । एवमिति । उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । एवं सतीति । पाठा-
 न्तरम् । उक्तवचनस्यैवतात्पर्यकत्वे सतीति तदर्थः ।

३ । अव्यवहितसङ्गत्यभावादाह । अर्थीति । शेषं विशेषाभावा-
 दाह । सर्वेष्टिति । कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थासङ्गतेराह । निर्णय-
 स्येति । तस्मिन् समर्थ इति । द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः ।
 मालजामिन् इति भाषाप्रसिद्धेऽयम् । अनेनातादृशस्यातत्त्वमुक्तम् ।
 प्रतिभूरुहो योनकठ इत्याह । प्रतीति । प्रतिः प्रतिनिधिर्यक
 इत्याह । तद्वदिति । प्रकृतत्वादाह । ससभ्येनेति । शेषोऽयं
 याज्ञपदान्यथानुपपत्तेः । अनुक्तं विशेषद्वयमाह । तस्येति । प्रति-
 भुव इत्यर्थः । उभयत्र मानमाह । यथाहेति । अर्थेति । पञ्चा-
 न्तरे तत्र समर्थ इत्यर्थमाह । कार्येति । वादिन इति द्वयो-
 रेकशेषः । जातावार्धं वा एकवचनम् । तेन वादित्वेनार्थिप्रत्यर्थिनोः
 समासेन ग्रहणम् । एवमप्येऽपि । रक्षितः भृत्येन । इदमुपलक्ष्यं
 तस्यापि इति केचित् । वादित्वमुभयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायमेक-
 वचनमित्यपरे । तुष्टार्थं व्युत्क्रमे च । वादिनस्येत्यर्थः । चेन तत्संग्रह
 इति परे ॥ १० ॥

१ । निर्व्ययकार्यमुक्तरूपं स्वयमुक्तं समुल्लपति । अर्थीति ।
किमिति । तत्तेत्यादिः । योग्यतयोपस्थितत्वाच्चाह । प्रकृतमर्थिन
इति । तत्सममिति । प्रकृतधनसममपलापनिमित्तकदण्ड-
मित्यर्थः । जात इतीति । स इति शेषः । अभियोगादित्यत्र
कर्मणि चमित्याह । अभियुक्तेति । वहेदित्यस्यार्थः दद्यादिति ।
योग्यतया तदनुषङ्गेणाह । राशे इति । मिथ्योत्तरविषये उक्त-
न्यायमन्यथोरप्यतिदिशति । प्राङ्न्याये इति । तत्प्रकारमाह ।
तत्रार्थ्येवेति । अस्मिन्नर्थेऽयं पूर्वं पराजित इति प्राङ्न्यायोत्तरे
महतीति प्रतिदत्तमिति कारणोत्तरे च दत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च
प्रतिज्ञावाधेवापलपतीति स एवापलापवादीत्यर्थः । भावित
इति । पराजयरूपप्राङ्न्यायस्य प्रतिदानस्य च साधनादङ्गीकारितो
वादीत्यर्थः । दण्डं दण्डमेव । अन्यस्य देयस्याभावात् । मिथ्या-
भियोगीति । मिथ्यावादीत्यर्थः । इतिर्हेतौ, मिथ्यावादित्वेने-
त्यर्थः । द्विगुणमिति । प्रकृतधनेत्यादिः । धनं दण्डरूपमव-
शिष्टम् । तुर्योत्तरे तु नैवमतिदेश इत्याह । संप्रेति । दण्डा-
भावेति । निष्कवाभावात् । तदीयं तु देयत्वेनाभ्युपगतमेवेति
भावः ।

२ । विशेषमाह । एतच्चेति । निष्कवे भावितो दद्यादित्येत-
दित्यर्थः । पदान्तराणि द्विविधानि सधनानि अधनानि च । तत्र
सधनेत्याह । पदान्तेति । सधनेष्वित्यर्थः । तत्र तर्चेति । एवं च
विशिष्य विधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र बाधादप्रवृत्तिरिति भावः ।
अधनेत्याह । अधनेति । वाग्दण्डपादव्यादिव्यवहारेषु प्रकृतधनसम-

३६ निश्चये इति वचनस्य सर्वव्यवहारविषयत्वोपपादनम् । अ. अ. २ ।

दण्डदानस्य तद्विगुणदानस्य चासम्भवाच्चेत्यर्थः । उपसंहरति । न सर्वेति । अत इत्यादिः । यदा एवमवच्छेद्यमाह । न सर्वेति । ननुक्तदण्डस्य क्षणादानमात्रविषयत्वमपि न । तथापि “राज्ञा ऽधर्मिक” इत्यनेन विशिष्य दण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्पाङ्गीकारे तु तदसर्वविषयता ऽपि अस्य स्यादितौदं व्यवस्थापनमयुक्तमत आह । राज्ञेति । तत् प्रकरणात्प्रतिपक्षार्थसाधनविषयम्, इदं तु तदभावादप्रतिपक्षार्थसाधनविषयमिति न कोऽपि दोष इत्यर्थः ।

२ । ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि दैगुण्यस्यानभिहितत्वादुक्त-
रार्धोक्तस्य विधानं सम्भवतीत्येतत्प्रवृत्तेरावश्यकतया पूर्वार्धस्यानुवाद-
परतया एकवाक्यतया योजनसम्भवादृणादानमात्रविषयतया व्यव-
स्थापनमयुक्तमत आह । यद्वेति । शब्दमर्यादया तथा प्रतीत्यभावा-
दाह । कथमिति । अत एव सामान्यशब्देन व्याचष्टे । अभियोग-
स्येति । तत्सममिति । व्यवहारतुल्यमित्यर्थः । यत्र यत्र व्यवहारे
यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति अन्यस्तु विरुद्धत्वादिसदृश इति भाव-
स्तदाह । तत्र तत्र प्रतीतिः । धनमित्यग्निमेणास्यान्वयः । ह्यः
कुतो लब्ध इत्यत आह । चशब्द इति । मूलवचनस्य इत्यर्थः ।
अत्र पक्षे पूर्वार्धे एकस्यैव वाक्यार्थस्य सत्त्वेन वाक्यार्थद्वयाभावेन
समुच्चयाभावान्तर्दर्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वात् तदर्थकत्व-
मिति भावः ।

४ । योग्यतया धनशब्दार्थमाह । दण्डमिति । इत्यनुवाद
इति । शृङ्गपादिकया तद्व्यवहारे दण्डस्य विशिष्य विहितत्वेन

अंशो. १२-१५। साहसार्थं सद्य एवोत्तरदानमन्यत्र कालप्रतीक्षणं च । ३७

प्राप्तत्वादिव्यसंभवेन पूर्वार्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद इत्यर्थः ।
वैयर्थ्यं तु अस्य न, तत्रैवोत्तरार्धेन विशेषस्य विधीयमानत्वादिति
भावः । तदेव तथैवाह । अथेति । तत्सममित्यस्यानुपपत्तेरानु-
वादमाह । प्रतीति । प्राम्बदाह । दण्डमिति । विधेयमाह ।
द्विगुणमिति । द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः । पूर्ववदाह ।
अत्रापीति ॥ ११ ॥

प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं च *तच्चेत्यादिना वक्तुमवहितसङ्गत्य-
भावाद् व्यवहितसङ्गतिमाह । ततो ऽर्थीति । स्तेयपादव्ययोर्योर्गवादेश
इदं कृत्वा पुनः साहसेन समाहारइदं । अत एवार्थमात्रमाह ।
साहसमित्यादि । विधेति । वज्रघ्नीति । प्राम्बदाह । वाग्द-
ण्डेति । प्रागुक्तत्वादाह । वक्ष्येति । तदभावेऽन्यत्र बाधाभावादाह ।
दोग्ध्रीति । विनिगमनाविरहादाह । प्राण्येति । प्रागुक्तनिमि-
त्तान्यनिमित्तकोऽत्र प्राणनाशो ग्राह्यः । अत एव सामान्येनाह ।
इन्द्रैकेति । विनिगमकाभावादाह । कुक्षेति । उभयत्र निमित्ते
आह । चारित्र्येति । विरुद्धभाषणं नार्थं इत्याह । उत्तरमिति ।
प्राम्बदाह । अर्थीति । पूर्वान्वयीदम् । सत इत्यस्यार्थः उक्त
इति । अतोऽन्यथेत्यनेन नारदीयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१ । अथादिमोपयुक्तमाह । दुष्टेति । हीनवादिप्रसङ्गात्पूर्वचा-
रम्भेऽवतरणे उक्तस्य तन्मात्रस्येत्यर्थः । स परिकीर्तित इत्यन्तेनेति
भावः । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्पाठक्रमादार्थक्रमो

* तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेत्यादिना अस्मिन्नेव प्रकरणे द्वाविंशे
श्लोके इत्यर्थः ।

बलौघानिति न्यायेन व्युत्क्रमेण व्याचष्टे । मनो वागिति । अदि
मनवेति औतक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः । सर्वे वाक्यमिति न्याये-
नोक्तिप्रामाण्येन चाह । स्वभावादेवेति । दोषस्वभावादेवेत्यर्थः ।
तेनाजस्रस्वभावनिरासः । तद्भाववर्त्यमाह । न भयादौति । आदिना
क्रोधादिपरिग्रहः । भावे क्लिप्तित्याह । विकारमिति । लिङ्गयो न
विवक्षित इत्याह । याति गच्छतीति । *गच्छति यातीत्यर्थः ।
अत एव स इत्युक्तम् । तस्यार्थमाह । असाविति । वा चार्थे ।
तथा च श्लोके ऽयवेत्यन्वयेनायचेत्यर्थो बोध्यः । एकदेशसंग्रहाय
तत्तात्पर्यार्थमाह । न क्वचिदिति । ननु मनोवाङ्मायकर्मभि-
रित्युपदेशाद्देशान्तरमित्यादिना व्युत्क्रमेण कर्मादिविकारप्रदर्शन-
मयुक्तम् । न च सांनिध्यात् व्युत्क्रमेणैवान्वयो ऽभिमतः एतदर्थमेव
तथोक्तमिति वाच्यम् । तथौष्ठावित्यनेन कायविकारेण व्यवहित-
त्वान्त्यैवान्ते उक्तेः । अत एव व्याख्याया यथावस्थितमेव व्याख्यात-
मिति चेन्न । तदुद्देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववाच्यत्वेनान्यस्यात्यन्त-
स्थूलत्वेन स्थूलतमप्रक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात् । एवं सति
तथौष्ठावित्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेत्यत्रैव वक्तव्यत्वेन, अन्ते भेदेन
तदुक्तिस्तु तद्विकारस्य सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूचनार्थेति बोध्यम् ।
पर्यन्तौ प्रान्तौ । योग्यतया आह । जिह्वेति । इतीति । उभय-
मित्यर्थः । अत एव समुच्चायकश्चो मूले । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।
द्वतीयश्चः परीति वाक्ये योज्यः । अविनिगमकत्वादाह । कृष्णेति ।

* श्लोके विद्वतिं गच्छेदिति सत्त्वेन लिङ्गार्थाविवक्षायां तस्य गच्छ-
तीति पूर्वं विवरणं प्रदर्श्य ततः यातीति प्रदर्शनौयमिति भावः ।

एतौत्यस्य व्याख्या गच्छतीति । वाक्यस्य त्रासवशोऽप्यासम्भवादाह ।
 सगच्छदेति । अत एव स्वस्यदित्यन्यथा व्याचष्टे । व्यत्यस्तमिति ।
 पूर्वपरेति । इदमुपलक्ष्यं देगादिविरुद्धस्यापि । असङ्गदुक्तौ
 तथात्वनिरासायाह । वञ्चति । भाषते भाषते च । वाक्चक्षु-
 रिति समाहारबन्धः । तदर्थमाह । परोक्तामिति । पूजाप्रकार-
 भेदमाह । प्रतिवचनेत्यादि । अस्य स्मृतो विवृतित्वाभावादाह ।
 विवृतेर्लिङ्गमिति । तथा चारोपितं तत्त्वमिति न प्रागुक्तासङ्गतिः ।
 उक्तहेतोरेवान्ते व्याचष्टे । तथेति । वैवर्णादिवदित्यर्थः । अस्य वचनस्य
 तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह । एतच्चेति । स्वाभाविकेति ।
 जन्मसम्भावकतेत्यर्थः । विवेकस्य भेदस्य । निमित्तमिति ।
 वञ्चप्रोहिः । एवमप्येऽपि । अत्र हेतुं सूचयन् सदृष्टान्तमिदं विग्रह-
 यति । न ह्येति । लिङ्गात् यत्किञ्चिद्विकारात् । न परेति ।
 तथा च तत्संभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यमस्य वचनस्य, न प्रागुक्त-
 वक्ष्यमाणदण्डादिप्रतिपादने । तद्वीत्या ईदृशस्यलेऽपि तथा प्रसङ्गो
 ऽन्वया स्यादिति तन्निवारणतात्पर्यकमिदं वचनम् । एवं च दुष्टः
 संभावितदोष एवेत्येवं व्याख्येयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ । अत एवाप्ये पुनः प्राम्बदेव सविशेषमुक्तमित्याह । किं चेति ।
 साधकस्य सन्देहाभावाद्यथाश्रुतार्थानुपपत्तेः प्रपञ्चस्यले दोषाभावस्य
 “प्रपञ्चं साधयन्नर्थ”मित्यनेन वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अधम-
 र्णोति । स्वतन्त्र इत्यस्य व्याख्या साधनेति । सेव्यादीत्यर्थः ।
 अत एव तत्र उपायमाह । आसेधादीति । आद्यपादोक्तं
 प्रासङ्गिकं न तु प्रकृतसङ्गतमिति सूचयितुं भवतीति शेषेण भेदेन

व्याख्यायायिमं इयं प्रकृतसङ्गतं सह व्याचष्टे । यश्चेत्यादि । अप्रति-
 पन्नादौ दोषाभावादाह । संप्रतीति । अर्थमिति शेषः ।
 उभयत्र सिद्ध्याविवक्षया आह । पलायते इति । एवमप्येऽपि ।
 अभियोगं विना आह्वानासंभवादाह । अभियुक्त इति । अन्यत्र
 दोषाभावादाह । सदसीति । तुर्यपादस्य सर्वत्र समन्व इत्याह ।
 सोऽपीति । द्विविधोऽपीत्यर्थः । अत एवाह । स्मृत इति ।
 उभयत्रेति भावः । सम्बध्यते इति । एते चो न केवलं दुष्टा
 अपि तु प्रकृतार्थादपि हीना दण्ड्यासेति समुदाहार्यः ।

२ । इदमेव आद्यानुरोधेनाप्येऽपि उभयोक्तिसारस्येन विशद-
 यति । अभौति । यदि हीनत्वमुक्तदुष्टत्वरूपं भवेत्तर्हि तदनुवृत्त्यैव
 सिद्धे हीनपदोक्तिरनर्थिका ऽतस्तददर्थाद्धीनत्वपरिज्ञानेत्यर्थः । माचे-
 त्यनेन दण्डव्यवच्छेदः । एवेन दुष्टत्वव्यवच्छेदः । तथा च संभवत्येक-
 रूप्ये वैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तदुत्तरमस्य कथनेन दुष्टस्यापि अनुषङ्गा-
 त्तस्यापि समुच्चयो बोध्यः ॥ १६ ॥

उत्तरसङ्गतिं व्यवहितेन कथयन् तदवतरणमाह । अथेति ।
 द्वितीयः प्रत्यर्थीति भ्रमनिरासायाह । भाषेति । तयोर्युगपत्संभव-
 सुपपादयति । तद्यथेत्यादि प्राप्तावित्यन्तेन । देशान्तर-
 मिति । कार्यवशात् सकुटुम्ब इत्यादिः । युगपदिति ।
 दैववशात् । धर्मेति । धर्मस्थानमित्यर्थः । तच्च तत्रोर्मध्ये । क्रिया
 साधनम् ।

१ । षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह । उभयोरिति । सत्सु
 इत्यस्य व्याख्या संभवत्विति । सामानाधिकरण्यभ्रमनिरासाय

प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याचष्टे ।
साक्षिण इति । न पुनरिति । तावताऽपि निर्णयसंभवादिति
भावः । योग्यं शेषमाह । प्रष्टव्या इति ।

२ । उत्तरार्धार्थमाह । यदा त्विति । अन्यः उक्तपूर्ववादि-
भिः । अनेन ब्राह्मणेन । असाध्येति । अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्य-
निराकृतत्वादिति भावः । अनुषङ्गादिना ऽऽह । साक्षीति ।

३ । जीणोक्त्याख्यानान्तरं खण्डयितुमुत्कर्षयति । इद-
मेवेति । यच्च दावपि भाषावादिनौ तद्विषयतया स्वयं कृत-
मित्यर्थः । यत्तु उत्तरवशादेवार्थिप्रत्यर्थिभेदेनावेदनक्रमेण पूर्व-
वादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थ इति कश्चित् ।
तत् खण्डयति । मिथ्योत्तरे इति । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे इति
प्रागुक्तत्वात् । कारणोक्तौ त्विति । तच्चार्यादेव पूर्वपक्षनिरासः
सम्पन्न इत्याह । पूर्व्वेति । प्रतिज्ञातार्थेति । अर्थतद्व्यर्थः
साध्यं स यस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान् । एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी
साध्यवान् कारणप्राङ्न्याययोस्तु उत्तरवाद्येव साध्यवानिति यस्य
साध्यवन्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायकार्यस्य प्राक् तच्चैवोक्त-
त्वादिति भावः ।

४ । अत्र विरोधमपि सूत्रयन् ऋष्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने
इत्याह । पूर्व्वेति । एतेन द्वितीयव्यवच्छेदः । स्पष्टीकृतं स्पष्टीकृतं
च । मिथ्या मिथ्योत्तरे । प्राङ्न्यायेति । पूर्व्वन्यायकरण-
विषये त्वित्यर्थः । अयपक्षं तद्वदग्रनम् । तथा च प्रतिवादिन्येव
क्रियेति भावः । शुद्धप्राङ्न्यायविषयमिदमिति स्पष्टमेव । अर्थे

एकार्थविषये । पूर्वपक्ष इति । पूर्वपक्षे काले प्रतिगृहीतमुपपन्नं चेतीत्यर्थः । उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदर्थः । अत एव न न्यूनता प्रकृतैकवाक्यता च । अत्रार्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवेदमुक्तम् । साधकान्तरमप्युक्तार्थे ध्वनयन्नत एवाह । एतस्य चेति । पूर्विति । प्रागुक्तार्थिप्रत्यर्थिविषयकेत्यर्थः । सर्वेति पपाठ इति केचित् । सर्वेति पाठे प्रागुक्तसर्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ । व्यवहारे ऽपरमपि विशेषं मूलकदाह । अपि चेति । चेदर्धमाह । यदीति । विवादो न प्रसिद्ध इत्याह । व्यवेति । पारिभाषिकपण्यग्रहे न्यूनतापत्तेराह । पण्यमिति । व्यवहरणमित्यर्थः । स्तोत्रिसत्यतासूचनाय यथासम्भवद्रव्यदानाङ्गीकरणमिति धावत् । तच्चेत्यस्य व्याख्या तस्मिन्सेति । वक्ष्यमाणस्य विशेषविषयत्वादाह । पूर्वोक्तमिति । प्रकृतार्थसममिति निष्ठवे भाविन इत्युक्तमित्यर्थः । सपणमित्यपपाठसूचनाय सपणमित्यस्यार्थः स्वकृतं पण्यमिति । अत एव योग्यतया शेषमाह । राज्ञे इति । प्राप्तिवाकादिरिति शेषः । न्यूनाधिकत्वनिरासायाह । विवादेति । राज्ञेत्युपलक्षणमन्यथापि । इदमुभयकृतसमपण्यविषयकमेवेति भ्रमो न कार्यः । तच्चेव गमकाभावात् । किं तन्वतरकृतो विषमश्चोभयकृतस्तद्विषयकमपीति ।

२ । अनेन सपण्यदृष्टितेन सूचितमेव विशेषमाह । यच्च पुनरित्यादि दाप्य इत्यन्तेन । पुनस्तर्ह्ये । तच्चापीति । निमित्तसत्त्वात्प्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति भावः । दण्डं दण्डमेव । अत एवाह । न पण्यमिति । तत्र सपण्यस्यैवाभावादिति भावस्तदाह । सपण्यं

चेतीति । परेति । अन्यतरस्वेति भावः । एतेनान्यद्वयवच्छेदः
दृष्टव्यं वर्तत इवेति भावः । चेत्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह ।
सपक्ष इति ॥ १८ ॥

१ । व्यवहारे विशेषान्तरमाह मूलकत् । किं चेति । न प्रसिद्ध-
मत्र तदित्याह । प्रमादेति । भूतार्थो वस्त्विति । नयेदिति ।
कार्यः । अन्तमिति शेषः । कश्चित्तथा पाठ एव । तस्यावश्यकत्वमु-
त्तरार्धेन हेतुपरेण संग्रहपूरणेन प्रतिपादयति । यस्मादिति ।
अनभिहितमिति । अर्थिप्रत्यर्थन्यतरस्वेति शेषः । हीयमान-
पापयोगाच्चेति करणद्वितीयान्तात्परिरित्याह । व्यवहारेस्वेति ।
अस्माकं पूरयति । साक्षादिभिरिति । तथा च साक्षादिभिः
क्रियमाणेन व्यवहारेण तद्हीयते इत्यर्थः । एतेन भूतमपि वस्तु-
तत्त्वमपि साक्षादिभिरनुपन्यस्तं सद् व्यवहारतो हीयते इत्यन्वय
इति व्याख्यानमपास्तम् । भ्रममूलकत्वात् । साक्षात्त्वादाह ।
तस्मादिति । अस्य तात्पर्यार्थमाह । यथेति । तत्फलमाह ।
तथेति । निर्णय इति । यथार्थनिर्णय इत्यर्थः ।

२ । अनेन सूचितं पक्षान्तरमाह । अथेति । पूर्वोक्तस्य
मुख्यत्वादाह । इत्यनुकल्प इति । स्पष्टमस्येतो प्रतीतेरत्र
माणं नारदमाह । यथोक्तमिति । भूतेति । भूतपक्षे
अनुसरति तच्छीलसत्त्वात् द्विप्रकार इत्यर्थः । संयुक्तं
प्रेति । युक्तं यदिति पाठान्तरम् । अचानुक्तं प्राप्त्यनुरोधेनाह ।
तथेति । नवस्यापि मुख्यत्वं कुतो जात आह । साक्षीति ।
व्यभिचारेति । अथपार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ । तावन्मात्रस्योदाहरणत्वात् पादत्रयस्यैकं सशेषमर्धमाह ।
नैकमिति । नशब्देन समासः । अत एवाह । अनेकमिति ।
लिखितमित्यस्य व्याख्या अभियुक्तमिति । प्रतिज्ञाकाले ऽर्थिना
ऽभियोगत्वेनाभिहितमित्यर्थः । निष्कृते इत्यत्र कर्मत्वेनान्वयोऽस्य ।
अग्रे सर्वपदोक्तेः सामान्येनोक्तेः स्वारस्यादाह । सर्वमेवेति ।
एकदेशेति सुस्पृष्टेति सप्तमीसमास इत्याह । एकदेशे इति ।
पूर्वोक्तार्थैकदेशश्चिरस्थविषये इत्यर्थः । सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह ।
रजताद्यर्थमिति । अनतिप्रसङ्गायाह । पूर्वोति । तुर्यपादार्थं
सप्रतीकमाह । न ग्राह्य इति । निष्कालम् पूर्वमित्यस्यार्थो
भाषेति । तच्छ्रवणस्य दुष्परिहरत्वादाह । न दापयितव्य इति ।
एवमग्नद्वयेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित एवार्थो व्यवहारतः प्राप्य इत्य-
न्वयो, ऽनभिहितो न प्राप्य इति व्यतिरेकस्य दर्शितो यतोऽतो-
ऽन्यव्यतिरेकाभ्यां भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् दृढीकृतमिति
तदुदाहरणत्वमस्येत्यर्थः ।

२ । विशेषमाह । एतच्चेति । किं तु युक्तिसिद्धमपीति
भावः । पर्यवसितमाह । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तर्का-
परेति । प्रत्ययो ज्ञानम् । तर्कज्ञानस्य नामान्तरं संभावनेति ।
एवं च तर्कापरनामिका या संभावना सैव यः प्रत्ययो ज्ञानं
तत्सहकृताभिष्कृते इति योगीश्वरवचनादित्यर्थः । एतदुक्तिफल-
माह । एवं चेति । अस्य तदनुगृहीतत्वे चेत्यर्थः । तर्कोति ।
तथोरन्वित्यर्थः ।

२ । अत्र मानमाह । तथा चेति । उपसंहरतीत्यत्रान्वयः ।

न्यायाधीति । न्यायज्ञाने तर्क उपायस्तेन तर्केण न्यायमभ्युद्य
निश्चित्य । ऊहते रूपम् । यस्मिन्विषये न्यायो योजनीयस्तत्स्थानं
गमयेदित्यर्थः । यदा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा तथा
गमयेदित्यर्थः । एवं सति तर्केणैव सिद्धे मूलवचनवैयर्थ्यं परि-
हर्तुं शक्नुते । न चैकेति । यथा भाषासमये ऽनिवेश पश्चा-
दधौयमानोऽर्थो नादर्थव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्थी
नादर्थव्य इति तावताऽपि न दाप्य इत्येव पादचयार्थो ऽस्तु किमिति
सर्वं दाप्य इत्यर्थ इति भावः । एकदेशेति । यत्र वचनं नास्ति
तत्र तद्वृष्टान्तमूलस्तथैव तर्कः स्यादत्र तु वचनसत्तात्तथा तर्कासंभवे-
नैवमेव तर्कसंभवेन तदर्थतया वचनं सफलम् इति भावः ।

४ । एवं निश्चितेऽर्थे प्रसक्तविरोधं परिहरति । यत्त्विति ।
योगेऽपीति । तेषां मध्ये इति शेषः । साचिभिरित्यस्य मध्यमणि-
न्यायेनाम्बयः संभवात् । उपलक्षणं चैतदन्यस्यापि । एवेनाधिकांश-
व्यवच्छेदः । असौ धनी । पिचेति । तत्कृतेत्यर्थः । अत्र हेतु-
माह । तत्र हीति । न भवतीति । अणस्यान्यकृतत्वेनाज्ञान-
स्यापि तत्र संभवेनापलापाभावादिति भावः । इतिः हेतौ ।
क्वचित् कापि । अज्ञानसंभवात् । तदेवाह । निह्वेति । अत
एव संशयाभावादाह । अपेक्षितेति । वचनं तु इदं कर्तृसामान्य-
विषयमुक्तकात्यायनवचनं तु विशेषशास्त्रस्य निष्कृते इत्यस्य
विषयम् । निष्कृत्वोत्तरं ज्ञात्वा ऽपलापो निष्कृत्वस्तद्रूपमुत्तरं परिहृत्य
परित्यज्याज्ञानोत्तरे ज्ञानाभावेनोत्तरे प्रवर्तते इत्यर्थः । तथाच
सामान्यविशेषशास्त्रयोरनयोदसर्गापवादव्यवस्थेति भावः ।

५ । विरोधान्तरं परिहरति । नन्विति । अज्ञादिषु । अज्ञा-
 दानादिषु । स्थिरेति । लिङ्गदर्शनमात्रेणादृढहेतुनाऽपि स्त्रीसंग-
 णादिरूपसाध्यस्य सिद्धिर्भवतीति तादृशानामस्थिरत्वम्, अज्ञादाना-
 दिरूपस्य साध्यस्य तु दृढसाधनेनैव सिद्धेस्तेषां स्थिरत्वं, तदपि नाका-
 शादिवदिति स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः । निश्चितमिति क्रियाविशिष्टम् ।
 योगे सतीति शेषः । साक्षीति । तेषां मध्ये इत्यादिः । एकैति ।
 जने इत्यर्थः । प्रोक्ते इत्यस्यार्थो भाविते इति । अधिके इति ।
 उक्तसर्वापेक्षयेत्यादिः । सामान्योक्तं साध्यमित्यस्य साध्यत्वावच्छिन्न-
 मित्यर्थस्तत्फलितमाह । सर्वमेवेति । तथा सति सर्वसाध्या-
 सिद्धत्वे सति । सिद्धिः मूलतात्पर्यविषयभूता । अभावितैक-
 देशेति । एकदेशान्तरेत्यर्थः । लिखितेति । सुवर्णादिचयं
 गृहीतमित्यभियोगे कृते न मया गृहीतं मिथ्येतदिति निरुद्धे
 कृते सर्ववस्तुग्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः सुवर्णाद्यन्यतमग्रहणे
 सुवर्णादि धान्यं च गृहीतमित्यधिकवस्तुग्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमपि
 साध्यं न सिध्यतीत्येतत्परं कात्यायनवचनम् । निरुद्धे इति वचनं
 तु उक्तरीत्याऽभियोगे निरुद्धे च कृते सुवर्णग्रहणसाक्षिणः
 सन्तीत्युक्ते तैस्साध्यामात्रेऽपि साक्षिभिः साधिते प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः
 पूर्वोक्तमित्येतत्परमिति न विरोधो मिथ इति भावः । तस्य
 कात्यायनवचनस्य । नचैवं तादृशे किं व्यवहारो नैवात आह ।
 तत्रापीति । तदुक्तस्थलेऽपीत्यर्थः । नियमादिति । आरम्भ-
 स्थान्तगमनमिति न्यायेन प्राप्तस्य तस्य विधानेन नियामकत्वं तस्येति
 भावः । स्थिरप्रायेचित्यस्य प्रत्युदाहरणमाह । साहसादौत्विति ।

उद्दिष्टैः कथितैः । उपदिष्टैरिति पाठान्तरम् । एवं साधिते
 चयन्तरसंवादमप्याह । कात्यायनेति । तदेव वचनमाह ।
 साधार्याग्नेऽपीति । स्त्रीसंघादिके विवादपदस्य भाषावादिना
 षट्कार्यरूपं साध्यत्वेन कथितं तत्तत्तानेकसाध्यसाधनतयाऽभिहितै-
 स्साक्षिभिः साधार्यजातस्यैकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेत्सिद्धे-
 दित्यर्थः । तथा चोक्तव्यवस्था निर्व्यूढेति सिद्धम् ॥ २० ॥

१ । वक्ष्यमाणलोकस्य तदाक्षेपनिवारकत्वमिति तमाक्षिपति ।
 नन्विति । तच्च तथा सति । अप्रामाण्यं तदेव । एवमवच्छेद-
 नेवाह । विषयेति । परस्परतः परस्परम् । परीति । अविरोधे
 संभवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । आदिना विकल्पपरिग्रहः ।
 अत एवाग्निमादिना तुल्यार्थोऽस्त्विति न्यायस्य सविषयनिर्विषययो-
 र्निर्विषयं बलवदित्यस्य च परिग्रहः । उत्सर्गेति । सामान्यस्य
 विशेषो बाधक इत्येवं सामान्यापवादलक्षणो न्यायस्तन्मान्तरे प्रसिद्ध
 इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह । व्यवहारादिति ।
 प्रकृतव्यवहारभ्रमनिरासाय तदर्थमाह । वृद्धेति । तत्स्वरूपमाह ।
 अन्येति । एतौ च साफल्यासाफल्याभ्यामुपपाद्यौ । समाधि-
 तात्पर्यार्थमाह । अतश्चेति । एवेनाप्रामाण्यव्यवच्छेदः । नेदं प्रकृत-
 व्याचविषयमपि तु सार्वचिकमित्याह । एवमिति । आदिना
 प्रवक्ष्यमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितन्यायानुसारेण बोध्य
 मिति परिगृह्यते ।

२ । एवम् उक्तप्रकारस्य । धर्मशास्त्रेति । एकविषययोर्वि-
 द्वार्थयोर्हि कृत्योर्मियो विरोधो न तु भिन्नविषययोरविद्वार्थ-

योर्वा । सति च विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादिनीति-शास्त्रस्य न व्यवहारविषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशास्त्र-धर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबलदुर्बलभावचिन्तनमेव तावदयुक्तमिति शङ्काशयः । नाचौशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोस्त-च्चिन्ता, ऽपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेव तथोक्तचिन्तेति एकविषयतया विरोधसम्भवात्तच्चिन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः । अर्थार्थमाह । अर्थेति । अत एवाह । स्मृत्योरिति । स्थितिरित्यस्य व्याख्या मर्यादेति । यद्यपीति । ईदृशार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादि रूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनस्वरूपगतविशेषाभावादनयोरपि न तच्चिन्तनं युक्तमिति भावः । प्रमेयस्येति । न तद्विशेषात्तच्चिन्ता, ऽपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य षड्विधस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्यार्थस्य नीति-लक्षणस्यामुख्यतयोपसर्जनत्वात्प्रमेयगतविशेषसंभवात्तच्चिन्ता युक्तैवेति भावः । हेत्वसिद्धिं परिहरति । धर्मस्य चेति । शास्त्रादौ आचाराध्यायस्यादौ । वचनार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।

३ । उदाहरणाभावप्रयुक्तं तच्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते । किमचोदाहरणमिति । अन्योक्तमुदाहरणमनूय खण्डयति । न तावदित्यादि युक्तमित्यन्तेन । अच, इति न तावदादौ उदा-हरणं युक्तमिति व्यवहितेनाशयः । अदोषत्वे हेतुमाह । प्रच्छन्न-मिति । यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं हिनस्तीत्यर्थः । तथा च मन्युरेव कर्तृत्वादिना हन्तृत्वादिति न दोष इति भावः । अत एव मन्युरकार्षीदिति श्रुतिः सङ्गच्छते । मनुमुक्त्वा स्मृत्यन्तर-

माह । तथेति । वेदान्तगमपौत्यर्थः । अपि वेदान्तपारगमिति
साठान्तरम् । तेन तादृशब्राह्मणवधेन । मनुमेवाह । इयमिति ।
अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्थेयं पूर्वतना विशुद्धिः कथिते-
त्यर्थः । तच्च अनुदाहरणत्वे हेतुमाह । अनयोरिति । यत्
इत्यादिः । गुरुं वेत्यादेरर्थवादत्वेन स्वार्थं प्रामाण्याभावादेकविषय-
त्वाभावेन विरोधाभावात्तद्विज्ञाया असंभवेन नोदाहरणत्वमित्यर्थः ।

४ । तदेवाह । तथाहीत्यादि । शास्त्रमिति । मनूक्ति-
रेवेयम् । इत्युक्तमिति पाठे इतः पूर्वमिति शेषः । इत्युक्तेति पाठे
तु न शेषोपयोगः । उपक्रम्येति ।

द्विजातीनां च वर्णानां विप्रवे कालकारिते ।

इति मध्ये उक्तम् । इति इत्यनेन । अस्य व्याख्यानमाह ।
आत्मरक्षणे इति । बलवचनादाद्यर्थस्वाभ इत्याह । दक्षिणा-
दौनामिति । अत एव सामान्येनार्थमाह । यज्ञोपेति । परिचाणे
इत्यस्य मध्यमपिन्यायेनावय इत्याह । रक्षणे इति । सङ्गरे
इत्यस्यार्थमाह । युद्धेचेति । तस्यापेऽन्वयोऽनेन सूचितः । एवं प्रागपि
स्त्रीविप्रेत्याद्यर्थमाह । स्त्रीति । धर्मणेत्यस्यार्थः । अकूटेति ।
न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्वमित्याह । न दण्डेति । इतीति ।
इत्यर्थकमुक्तेत्यर्थः । इममर्थमेवाह । गुरुमिति । तस्यार्थवादत्व-
प्रकारमेवाह । गुर्वादौमिति । तथा च कैमुतिकन्यायेन गुर्वादि-
भिन्नानामीदृशस्थले हननं प्रशस्तमिति स्तुयते । अतः स्तावकत्वेनार्थ-
वादत्वमिति भावः । नन्वेतत् गुर्वादिहननविधायकमेवास्तु तदसंभवं
एव तत्प्राज्ञीकारात् अत एवाह । वाशब्देति । स्मृत्यन्तरेऽप्येव-

मित्याह । अपि वेदान्तगमिति । अयं भावः । यथा श्रोत्रे ऽपि
 पिशाचो ऽस्तीत्युक्ते पिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमपि
 भवतु प्रेतोऽपि भवमिति उत्तरे प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यं तथा
 ऽपि वाग्व्यापिशब्दयोः प्रौढिप्रकर्षे तात्पर्यमिति तद्विशिष्ट-
 कल्पजातस्य गुर्वादिह्ननने न तात्पर्यम्, तथा वेदेऽपि “वायुर्वै
 चेष्टिडा देवते”ति “प्रतितिष्ठन्ति इ वा यष्टाः” “तस्मादपि वधं
 प्रपन्नं न” इत्यादौ वैशब्दवाग्व्यापिशब्दादीनां विधिगन्तिप्रति-
 बन्धकत्वस्य दर्शनात्प्रकृतेऽपि वाऽपिशब्दाभ्यां तद्विशिष्टः प्रतिबद्ध-
 त्वाच्च गुर्वादिह्ननविधिः । वस्तुतस्तु अपि वेदान्तगमित्यादौ संभा-
 वनाविषयतया क्रियागतमौचित्यमपि द्योत्यम् । संभावितौचित्यस्य
 चानुष्ठानमयुक्तमिति स्वार्यं तात्पर्यभावः । स्पष्टं चेदं मञ्जूषाया-
 मिति बोध्यम् । अतस्तु गुर्वादिविषये एकत्र गुहं वेत्यादिवचन-
 जातेन ह्ननविधेरुपनिमित्तप्राबल्यविधेरियं विशुद्धिरित्यने-
 नाप्रसक्तत्वाद्गण्योरेकविध्यलाभावाच्चो विरोधाभावात्कथं तदुदा-
 हरणमिति ।

५ । वचनविद्दोऽप्ययमर्थ इत्याह । नाततायीति आचार्यं
 चेति च । आभ्यां हि ब्राह्मणाचार्यादिभिज्ञानामेवाततायिनां वधे
 दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनामपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति
 भावः । ननु आचार्यं चेति मनुवाक्ये आचार्याद्युपादानं प्रदर्शन-
 मत्र तात्पर्यकम् । तथा च हिंसामाचनिषेधे तात्पर्यादस्य वचनस्य
 नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेधपरत्वं चेन्न गुहमित्यस्यैतद्वचन-
 विरोधः स्यादत आह । आचार्यादीनामिति । हिंसेति ।

विशेषेण हिंसाविषेधेनेत्यर्थः । अन्यथा तेषामुपादानमफसमेव
स्यादिति भावः । इदम् आचार्यं चेत्येतत् । हिंसेति । हिंसा-
मात्रविषेधेनेत्यर्थः । तस्मान्मात्रविषेधेनेति यावत् । सामान्येति ।
न हिंसादित्यादिवचनेनैवेत्यर्थः । तथा च तस्मान्मात्रविषेधस्य
सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वादस्मिन्वचने आचार्याद्युक्तेः स्वार्थाविवक्षा-
कारणाभावाद्धिंसाविशेषविषेधेनैवैतद्वचनं सफलम् । सामान्यविषेध-
परत्वे तु वचनान्तरेणैव तन्निषेधस्य प्राप्तत्वात्पुनरुक्तेर्निष्फलत्वं स्यात्
इति भावः ।

६ । नन्वेवमाचार्यं चेत्यनेनाततायिनामप्याचार्यादीनां हिंसा-
निषेधप्रतिपादनात्ताततायिवधे दोष इत्यनेन तु आततायि-
हिंसाया दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतीतेरनयोर्वचनयो-
र्मियो विरोधापत्तिरेवात आह । नाततायीति । तथा च
भिक्षुविषयत्वेनाविरोध इति भावः । तदन्यविषयत्वमेव द्रढयन्
तच्च हेतुमाह । यत इति । सामान्येनाततायिनो दग्हिता इत्य-
चान्वयः ।

७ । मात्स्ये तु अधिका अपि आततायिन उक्ताः,—

गुरुं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा वज्रभुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युसं मन्युवृच्छति ॥

गृहचेष्टाभिश्चकारस्तथा पत्न्यभिगामिनः ।

अग्निदो गरदस्यैव तथैवाभ्युद्यतायुधः ॥

अभिचाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ।

एते हि कथिता लोके धर्मश्चैराततायिनः ॥ इति ।

सत्यन्तरमाह । तथेति । अशिविषाग्नीनां दण्डं कृतोद्यतग्रन्धेन बज्रग्रीहिः । शापोद्यतेत्यत्र बज्रग्रीहिद्वयम् । आद्ये आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आद्यवर्षणेन तदेदप्रतिपादिताभिचारिककर्मणा । पिशुनः सूचकः । दर्शिता इति । अत्र सामान्येनैवाततायिनां प्रदर्शनात्तत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनैवोक्तेखाभाततायीत्यादिसामान्यशास्त्रम् आचार्यं चेत्यादिविशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यान्यत्र प्रवर्तते इति भावः ।

८ । ननु एवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवध्यत्वे सति प्रमादाद्यदि तेषां हननं स्यात्तदा तस्य प्रामादिकत्वात् किं हन्तुर्दोषाभाव एवेति चेत्तेत्याह । अतथ्येति । यदि विपद्येरन्मृत्युं प्राप्नुयुः । तस्मात् तदुदाहरणसंभवात् ।

९ । स्वाभिमतमुदाहरणमाह । तदुच्यते इति । हिरण्येति । अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । प्रागुक्तमौक्तमाह । धर्मशास्त्रेति । चतुष्पादिति । तस्य तत्त्वं च प्रागेव प्रतिपादितम् । विषयेति । न भवतीत्यर्थः । अत्र मानमाह । अत एवेति । यतो धर्मशास्त्रं प्रबलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः । दर्शितमित्यत्रान्वयः । धर्मेति । धर्मार्थयोः सन्निपाते एकत्र तच्छास्त्रयोः प्रसङ्गे ऽर्थशास्त्रप्राहिण इत्यर्थः । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । गुह्यमेव दर्शयति । एतदिति । इति इत्यनेन । पूर्वं तस्यैव प्रक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

१ । अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह ।
ततो ऽर्थीति । अपेक्षितः आकाङ्क्षितः । प्रमितिव्यवच्छेदाय
साधनपरत्वात् साह । प्रमीयते इति । साक्षात्प्रमाजनकत्वा-
भावात् । दाप्यः सर्वमिति विषये वस्तुनो ऽन्यथात्वे परम्परयाऽपि
तदभावादाह । परीति । भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयः परिच्छेदः ।
कौर्त्तितमित्यत्र शेषमाह । महर्षिभिरिति । पूर्वोत्तरतदुत्पन्न-
रोधेनाचानुक्तमप्याह । तच्चेति । तेषां चयाणां मध्ये इत्यर्थः ।
उक्तेति । पूर्वाध्यायान्ते

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

इत्यादिना इति भावः । वक्ष्यमाणेति । अत्रैवाध्याये
लेख्यप्रकरणेत्यादिना यः कश्चिदित्यादिना इति भावः । भोजनस्य
साधनस्य च व्यवच्छेदायाह । उपभोग इति । वक्ष्यमाण-
स्वरूपेति । स्वरूपं च प्रकारस्य तौ वक्ष्यमाणौ स्वरूपप्रकारौ
येवामित्यर्थः । तत्र प्रकारो भेदः दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिणः
इत्येवमादिः ।

२ । ननु प्रत्यक्षाद्यष्टप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति द्वयोः
कथं चित्तत्वसंभवेऽपि भुक्तेर्न तदन्तर्भाव इति कथं तत्त्वमित्याशये-
नाह । नन्विति । लिप्यादिर्न शब्दः स च नित्य इत्याशयेनाह ।
शब्दाभिव्यक्तीति । लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत्साक्षिणां ध्वनिद्वारा
तदभिव्यञ्जकत्वात्स्वरूपतत्त्वेषामतत्त्वेऽपि तत्त्वान्तत्त्वमिति भावः । तस्या
अपि तदन्तर्भावमाह । भुक्तिरिति । प्रमाणमेवेत्यन्वयः । कैश्चि-
दिति । आसेधरहितत्वादिविशेषणैरित्यर्थः । अव्यभिचारादिति ।

अनेनानुमितिसामग्री उक्ता । यथासंख्यमपान्वयः । कल्पयन्तीति ।
 शब्दप्रकृतिकम् । चेष्टादिकम् । अथ क्रवादिप्राप्तम् आशेधरहितत्वे
 सति चिरकाष्ठोपभुक्त्वात् तदीयमृदादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः ।
 • तादृशी भुक्तिः स्वतोऽनुपपद्यमाना तादृशं तत् कल्पयतीत्यर्था-
 सत्तिर्बोधा । एवं क्रवादौ सिद्धे स्वामी रिक्तेत्यादिवचनोपासै-
 र्निश्चयकारकहेतुभिः स्वस्वत्वं सिद्धं भवति ।

२ । उत्तरार्द्धार्थमाह । एषामिति । मध्ये इति शेषः । अथ-
 र्थान्तर्भावेण समास इत्याह । अन्यतमस्याप्यभावे इति । अपिना
 भयादिसमुच्चयः । वक्ष्येति । प्राग्वत् । तेषां तत्त्वं न ऐच्छिकं किं तु
 व्यवस्थितमित्याह । जातीति । प्रमाणमित्यस्यानेनापि सम्बन्ध
 इत्याह । प्रमाणमिति । उक्तरीत्या महर्षिभिरिति शेषः ।
 मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिव्यावसर इति यथाश्रुतप्रतीचमानो न तदर्थः
 किं तु तदभावमिर्णये सत्येव तदवसर इतीत्याह । मानुषेति ।
 अत्र गमकमिदमेवोपस्थितमाह । अस्मादिति । अन्यथा एषा-
 मन्यतमाभावे इत्यस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव । याज्ञमिति शेषः । केन
 प्रामाण्यमित्यनेनावगम्यते इत्यनेन चास्त्वैवार्थस्याभिमतत्वात् ।

४ । ननु यथाश्रुतार्थबोधकमेवेदं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र
 हेतुमाह । दिव्यस्येति । दृष्टे सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्यास्यत्वात् ।
 दिव्यस्य तयोः शास्त्रैकगम्यत्वेनासौकिकत्वेनादृष्टत्वान्न तथा सत्यानर्थ-
 क्यादिति भावः । एतत्फलमाह । अतस्येति । स्पष्टोऽर्थः । क्रिया-
 मित्यस्यापे ऽवलम्बते इत्यस्य पूर्वचानुषङ्गः ।

५ । ननु यत्र सर्वसाध्यसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवतु मानुष्येव

याज्ञेति अथ मेकदेशसाधनभूता मानुषी सर्वसाधनभूता देवी
तत्र का याज्ञेत्यत आह । यचापीति । न दैवमिति । उक्त-
हेतोरेवेति भावः । उदाहरति । यथेति । इत्यभियोगेति ।
इति योऽभिषोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सतीत्यर्थः । ग्रहणे इति ।
*श्रुतभूतं इत्थं प्रधानं तस्यैकदेशो ग्रहणं संख्या वृद्धिश्च । अभिमत-
वृद्धिकरूपकग्रतग्रहणं प्रधानं वा । इत्युक्ते स्थलविशेषे । पूर्वान्वची-
हम् । नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह । तत्रैवेति । तदविषय-
त्वादाह । न्यायेनेति । तद्वीत्येत्यर्थः अपिर्दिव्यसमुच्चये ।
संख्येति । संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्यर्थः । व्याप्ता तन्माच-
साधिका । सर्वसाधिका याज्ञेति किमु वक्तव्यमित्यपेरर्थः । सा
वैव । अत एवाह । न त्विति । वदतं वादिनां मध्ये कस्य
चित् इत्यर्थः । दैवी विवदतामिति पाठान्तरम् ।

६ । एवं स्थिते कात्यायनविरोधं परिहरति । यत्त्विति ।
गूढेति । कर्मधारयान्मात्वर्थीयः । चत्वर्यं । तु इत्येव पाठान्तरम् ।
प्राप्तं योग्यम् । मानुषासम्भवे एवेति । मानुषासम्भवकृत-
नियमार्थमिति पाठान्तरम् । निश्चयस्य परीक्षणस्यादृष्टार्थः ।

* प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं संभवतीति मिताक्षरास्त्यप्रधानकदेश-
पक्षस्य समस्तस्य प्रधानस्यैकदेश इति विग्रहः । तदनुसारेण व्याचष्टे ।
श्रुतभूतमिति । प्रधानमेकदेश इत्यभिप्रायेणाह । अभिमतवृद्धिकेति ।
संख्याया वृद्धेश्च आनुषङ्गिकत्वादप्राधान्यम् ।

† न दैवमाश्रयणीयमित्यत्र च तस्यान्वयः ।

प्राप्तदाह । यदपीति । साहसे तदाख्ये विवादे । मानुषासम्भवाय तस्य चत्वार्यधिकरणान्युक्तानि, अरण्ये इति । निमित्तान्तरमाह । न्यासेति । उपसंहरति । तस्मादिति ।

० । अस्य उक्तसौत्सर्गिकस्यार्थस्य । प्रक्रान्ते इति । अथ सर्वचान्वयः । अथ साक्षिद्विषयोर्विकल्पविधानान्तुस्कार्थानामेव विकल्पात्तदपवादत्वम् । क्वात्यायनोक्तिरिषमपि । एवमप्येऽपि त्रिषु ।

८ । प्रसङ्गात् मूल्यानुक्रमन्यदपि किञ्चिद्विद्वान्तभूतमाह । तथेति । आदिना भुक्तिषाक्षिणोः परिग्रहः । एवं च तत्राद्यैच्छिकत्वं नेति भावः । तत्रादौ लेख्यस्याह । यथेति । पूगादेरर्थः स्फुटीभविव्यति । स्थितिर्मर्यादा । तस्याः स्थितेः ।

९ । भुक्तेराह । तथेति । क्रियाशब्दस्य दन्तान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । क्रिया करणम् । आभोगः परीणाहः । तेन च परिणाहवदङ्गणादिकं लक्ष्यते । अर्गन्नाद्यन्ता । जलवाहो जलनिर्गममार्गः । आदिना गेहादिपरिमार्जितरजःपुच्छप्रक्षेपस्थानावकरादियहणम् । अथ दन्तोत्तरपदकदन्दघटितवज्रघ्नौहिः ।

१० । साक्षिणामाह । तथा दत्तेति । वज्रवचनान्तयोर्दन्दः दत्तादत्तं विद्यते येषु दत्ताप्रदानिकाख्यविवादपदेषु । दत्ते चेति दत्ते ऽथेति वा पाठान्तरम् । स्वाभिभूत्यनिर्णयाख्ये तत्र । विक्रयेत्यङ्गेनैकं विक्रीयासम्प्रदानाख्ये तत्र । धनं मूल्यं, दातु-
क्षिति शेषः । तत्र यत्तत्सम्बन्धकचेत्यर्थः । द्यूते समाह्वयाख्ये च मित्य समुपस्थिते प्राप्ते । एतानि च विवादपदान्यपे स्फुटीभवि-

१। उभेति । वादिप्रतिवाद्युक्तयोः । बलाबलेति । प्रागुक्ते इत्यर्थः । कार्ययोः साध्ययोः । करणरूपार्थनिरासायाह । क्रियते इति । तात्पर्यार्थमाह । उत्तरेति । प्रमाणेनेति भावः । सिद्धेऽपौति । पूर्वप्रमाणेनेति भावः । अस्य लक्ष्यान्तरमाह । तथेति । हे वृद्धिर्यस्य तत् द्विकं, तदस्मिन्निति कन् । निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कद्वयं वृद्धिरित्येवं प्रथमं गृहीत्वा काष्ठान्तरे तद्वातुमसमर्थस्य स्वकार्यवशात्तस्यैव निष्कशतस्य निष्कत्रयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेवं परं बलवत् । विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन पूर्वसंख्याया अप्रसरादित्यर्थः । ननु व्याकरणे सति विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं विप्रतिषेधशास्त्रमूलकं दृष्टम्, अणुदिसूत्रे च भाष्ये उक्तं गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां बाधते इति, तद्वच्च किं मूलमतस्तद्व्यायेनैवोभयत्र बीजमाह । पश्चादिति । किं तु तद्बाधेनैव परस्योत्पत्तेरित्यर्थः ।

२। एकस्य निकटे । एवमप्येऽपि । प्रागुक्तेतोरचासत्त्वमच हेतोः सत्त्वं च सूचयन्माह । नन्वित्यादिना । पूर्वस्वादेराह । तदानीमिति । न्यायेति वज्रघोषः षष्ठीतत्पुरुषो वा । एकचाहितादेरन्यचाधानकरणादौ स्वत्वमेव नास्तीत्ययमेव न्यायः । तत्सिद्धार्थ एव स्फुटत्वाद्यानूद्यते ऽनेन । यदा ऽनेन तथा ऽर्थं बोधिते तद्वलात्तस्य पुनस्तच्च स्वत्वाभावादिति स न्यायो निष्पन्न इति उभयथा ऽपि प्रकृतोक्तिर्निर्बाधैवेति भावः ॥ २३ ॥

१। भुक्तेः प्रागुक्तप्रमाणान्तर्गतायाः । कैश्चिदिति । आशेधरहितत्वचिरकाष्ठत्वादिविशेषणैर्युक्ताया इत्यर्थः । कार्यान्तरमिति । पूर्वत्र क्रियाशब्दस्य कार्यपरत्वस्योक्तत्वेन तदुभयान्यतरसाध्यसिद्धि-

रूपकार्यातिरिक्तकार्यमित्यर्थः । अनेन व्यवहिताव्यवहितसङ्गतिरुक्ता ।
 एकदेशिमतेन व्याचष्टे । परेखेति । सम्बन्धे सति दानक्रयादिरूपे
 परत्वस्यैवाभावादाह । असम्बन्धेनेति । वज्रग्रीहिः । असम्बन्धे-
 नेति पाठान्तरम् । कर्माकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेराह । भुज्यमानां
 भुवमिति । पश्यत इति । वादिन इत्यर्थः । अभ्रुवत इति
 ह्येदेनाह । अभ्रुवत इति । तत्र कर्माकाङ्क्षाशान्तये तदर्थमाह ।
 मदीयेयमिति । षष्ठीयं तस्या इति । तत्सम्बन्धिन्त्याः । परेषु
 भुज्यमानाया इत्यर्थः । स्पष्टत्वाय पुनराह । अप्रतीति ।
 स्पष्टत्वायोक्तसहितं विंशतीत्यस्यार्थमाह । अप्रतिरवमिति ।
 अशब्दं यथा तथेत्यर्थः । समस्तपाठो युक्त एव । विंशतिवर्षशब्द-
 स्तदुपभोगे साक्षणिकः । कृतसम्बन्धेत्यर्थे काशादृञ् । वर्षस्याभिव्यक्त्यी-
 त्युत्तरपदद्विरेवमग्रेऽपि । तत्फलितमाह । भोगनिमित्तेति ।

२ । अनुपपत्तौ हेतुमाह । न हीत्यादिना । अप्रतिषेधा-
 त्त्वामिनः स्वत्वानवगममुक्त्वा तावत्पर्यन्तं तादृशोपभोगेन स्वत्वा-
 नुत्पत्तिमाह । नापीति । स्वत्वमिति । उत्पद्यते इति शेषः ।
 अत्र हेतुमाह । उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति । तस्य
 स्वत्वविषयकप्रमितिजनकत्वादित्यर्थः । कश्चित्समस्तपाठः । यथा
 धूमस्य पर्वतादावग्निज्ञापकत्वं न तदुत्पादकत्वं तथोपभोगस्यापि
 स्वप्नेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वमतो न तत्तदुत्पत्तिरिति
 भावस्तदाह । प्रमाणेति । ननुपभोगस्य न तत्प्रमाणत्वं माना-
 भावात् किं तदुत्पादकत्वमेवात आह । रिकुथेति । तत्र तस्या-
 पाठान्न तस्य तत्त्वमित्यर्थः ।

२ । तत्रापाठमेव दर्शयति । तथाहीति । गौतमवाक्य-
माह । स्वामीति । रिक्त्वादिषु पंचसु ससु स्वामी भवतीति ।
सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम् । अप्रतिबन्धो दायो रिक्-
त्यम् । सप्रतिबन्धो दायः संविभागः । क्रयः प्रसिद्धः । अरक्षा-
दिष्वनन्यपरिगृहीतवृत्तकाष्ठादिस्वीकरणं परिग्रहः । निष्ठादि-
प्राप्तिः अधिगमः । असाधारणकारकहेतुमाह । ब्राह्मेत्या-
दिना । ब्राह्मणस्य प्रतिपदादिना यत्तत्त्वं तदधिकमसाधारण-
मित्यर्थः । वैश्यस्य भोगरूपेण भूतिरूपेण वा यत्तत्त्वं, शूद्रस्य
द्विजशूद्रादिना भूतिरूपेण यत्तत्त्वं, तदधिकमसाधारणं स्वत्व-
जनकम् । निर्वेशो भूतिभोगयोरित्यमरः ।

४ । ननु एवमपि पश्यत इति वचनमेव तादृशोपभोगस्य
स्वत्वहेतुत्वविधायकमस्तु इत्याशयेन शङ्कते । न चेदमिति ।
आपत्तिः प्राप्तिः । तत्र हेतुमाह । स्वत्वस्येति । एकशब्दो
माचार्यः । विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धार्थं प्रवृत्त्य-
भावादिति भावः । एतच्चेति । तस्य तेषां च लोकप्रसिद्धत्वमित्येत-
दित्यर्थः ।

५ । नन्वेवमुक्तगौतमवाक्यस्य का गतिरत आह । गौत-
मेति । शास्त्रपरिगणितैरेव हेतुभिः स्वत्वमुत्पाद्यं नापरिगणितै-
रपि चौर्यादिभिरिति नियमो ऽदृष्टायेति नियमार्थं न तु
स्वत्वादि शास्त्रमात्रसमधिगम्यमित्येवमर्थमित्यर्थः । यद्वा तैः स्वत्व-
मेव नास्त्वमिति तथा नियमः ।

६ । सतिविरोधरूपं दोषमप्याह । अपि चेति । द्वौ ब्राह्मणा-

वितिवत् वङ्गनीति प्रयोगः । विरुध्यते इति । अनागमोप-
भोगेन स्वलोत्पत्तावुपभोक्तुर्दण्डविधानमनुपपन्नम् । विहितस्य
दण्डः । अत एतदचनविरोधादपि न स्वत्वं तादृशोपभोगादु-
त्पद्यते इत्यर्थः ।

७ । ननु सति विरोधे तादृशोपभोगात्स्वानुत्पत्तिः स एव
नेत्याशयेनाह । न चेति । स्वाम्यसमचं वङ्गकालोपभोगेऽपि स्वत्वा-
नुत्पादादुपभोक्ता चोरवदण्ड इति तदर्थः । पश्यत इति ।
स्वामिनः समचमनासेधोपभोगे विंशतिवर्षादूर्ध्वं तद्भानिर्भवतीति
उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वमुत्पद्यते इति तदर्थः । एवं च परोक्षत्वा-
परोक्षत्वरूपविशेषपरत्वेन न मिथो विरोधो येन तदभावः स्यादिति
भावः । प्रतिज्ञामात्रेणार्थासिद्धेरत्र हेतुमाह । अनागममिति ।
उक्तविशेषं विना सामान्येन तादृशोपभोक्तुर्दण्डनिर्देशाच्च तथा
व्यवस्था युक्तेति भावः ।

८ । ननु तत्र सामान्योक्तावप्यत्र विशेषोक्त्वा एतदन्यपरत्वं
तस्येति युक्तैव व्यवस्था ऽत आह । नोपेति । उपभोगमात्रवत्त्वा-
देव न स्वत्वसिद्धिरित्यर्थः । तथा च कथं समचभोगेऽपि
तन्मात्रात् स्वत्वहानिस्तदुत्पत्तिश्च । यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि
सामान्येनैतदचनविरोध इति भावः । नन्विदमपि परोक्षभोगविष-
यकमेवास्तामुक्तवचनैकवाक्यतया अत आह । समक्षेति । चो ऽन्ते
योज्यः । अनासेधेन स्वत्वानपगम उपभोगेन स्वत्वानिष्पत्तिश्चेति
प्रागुक्तरीत्या हानिकारणाभाव इति भावः । तस्मादेतदनुपपत्ति-
स्तदवस्थेति सिद्धम् ।

८ । नन्वेवं मा ऽस्त्वस्य प्रागुक्तोऽर्थः किं त्वन्य एवेत्याह ।
न चैतन्मन्तव्यमिति । इतीत्यन्तेन वक्ष्यमाणमित्यर्थः ।
प्राबल्येति । आध्यादिषु तदपवादत्वेन यत्पूर्वक्रियायाः प्राबल्यमुक्तं
तदपवादतया भूमौ विंशतिवर्षोपभोगसहितोत्तरक्रिया प्रबला,
धने तु दशवर्षोपभोगसहितेति, ईदृशस्थले आध्यादिष्वप्युत्तरैव
क्रिया ग्राह्येतिवार्थ इत्यर्थः । अत्र क्रिया करणम् । भूमौ
विंशतिवर्षोपभोगाभावे धने च तादृशतदभावे पूर्वकृताध्यादिकमेव
प्रबलं, ततो ऽन्यत्र तदपेक्षयोत्तरकालकृतमेव तत्प्रबलमिति व्यव-
स्येति भावः । हेतुमाह । यत इति । तेषु आध्यादिषु । उत्तर-
क्रियाया एव वस्तुतोऽभावात्पूर्वक्रियाऽपेक्षया प्राबल्यं न संभवति ।
सति हि धर्मिणि धर्मचिन्तनमिति भावः । तच्चाह । स्वमेव
हीति । स्वत्वविशिष्टमेव हीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । न चेति । न
हीत्यर्थः । वा चार्थे । प्रतियोगाग्रे युक्तान्तरमप्याह । अस्वस्येति ।

१० । अभ्युपेत्य एवं सति याज्ञवल्क्यस्य पूर्वापरविरोधादान-
र्थक्यापत्तिरपि दोषान्तरमित्याह । तथेति । अस्य श्लोकस्येत्यस्य
मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । अपवादः अपवादत्वम् । आधौ
पूर्वत उत्तरप्राबल्ये ऽनेन बोधिते ऽपिमवचनेनाधौ एतदपवाद-
तयोत्तरकार्याप्राबल्यबोधने तत्रैव विपरीताभिधानेन मिथो
विरोधात्तदानर्थक्यमिति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति ।
हानिरिति । स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः ।

११ । ननु मा भूत्स्वरूपहानिः किं तु तदन्तरं तद्विषय-
व्यवहारहानिरनेन प्रतिपाद्यते इत्यत आह । नापीति ।

तावत्पर्यन्तं परोपभोगे भोग्यभोजकभावसंबन्धाभावेन वस्तुनो नष्ट-
त्वान्तदभावनिमित्तकनृपादिहृतवास्तव्यवहाराहानिरित्यर्थः । तच्च
हेतुमाह । यत इति । उक्त्यचान्वयः । तस्य वादिनः ।
उपेक्षामित्यनेन शारीरव्यापारशून्यत्वं तूष्णीमित्यनेन वाग्-
व्यापारशून्यत्वं, तेनाब्रुवत इत्यर्थस्त्वाभः । तिष्ठतः विद्यमानस्य ।
अनेन द्विविधाविद्यमानत्ववच्छेदः । तेन पश्यत इत्यस्यार्थस्य स्त्वाभः
विपक्षे पूर्णं समाप्ते इति यावत् । पूर्वोक्ते संकेतिते । व्यवहारहानौ
मुख्यहेतुमाह । उपेक्षाखिलिङ्गेति । अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्यमेवेति
भावः । तथा चोक्तार्थं हेतुत्वमेवास्य वचनस्थानेनोपपादितमिति
बोध्यम् । उपेक्षायां चानि लिङ्गानि जडत्वबालत्वादौनि तेषां यो
ऽभावस्तत्कृता तन्निमित्तैवेत्यर्थः । एवमवच्छेद्यमाह । न तु
वस्तुभावेति । पराक्रान्तत्वान्तसंबन्धाभावकृततदभावेत्यर्थः । उपे-
क्षाखिलिङ्गेष्वसत्सु एतावत्पर्यन्तं विपक्षवस्तुनः स्वीयत्वे किमित्यनेन
व्यवहारो न कृत इति प्रत्यर्थिनोक्ते वादौ निरुत्तरो भवतीत्येवं
प्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनोच्यते । उपेक्षां कुर्वत इत्युक्तेः ।
अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । अतो न तथा वस्तुनोऽभावकृतो व्यव-
हाराभावो वक्तुं शक्य इति तात्पर्यम् ।

१२ । साधकान्तरमाह । तथेति । विषयश्चास्य भुज्यते
इति । विषये चाख्येति पाठान्तरम् । विषये चास्य भुञ्जत इति द्वितीय
पाठः । विषयो देशः । अस्य धनिनः । अजडश्चेदित्यादि ।

यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तत्तद्व्युमर्हति ॥

इति पूर्वशेष इति मेधातिथिः । तत् धनिकरूपम् ।
तद्धनं तदुत्पन्नं फलरूपम् । इति इत्येवं प्रकारेण । प्रथमपक्षं
निराचष्टे । न वस्तुत इति । न तथा वस्तुभावकृत इत्यर्थः ।

१३ । सर्वथा व्यवहारभङ्गे मानयोस्तात्पर्यम्, किन्तु वादिनिह-
न्तरत्वे इति प्रतिपादयन्नाह । व्यवहारेति । भवतीतीत्यन्तेना-
न्वयः । वदतीत्यस्य उदास्ते इतीत्यत्रान्वयः । अजड इत्यादि उपलक्षण-
मन्वेषामपीत्याह । अवाल इति । अस्येति । अनन्तरयोगे
षष्ठी । तत्सूचितमाह । संनिधाविति । भुज्यते इति वर्तमान-
सामीप्ये लङित्याह । भुक्तमिति । चकारसमुच्चयमाह । तत्रेति ।
भुज्यते भुक्तम् । उदास्ते उदासीनः । अस्य फलमाह । श्वमिति ।

१४ । अथास्यान्यथा व्याख्यानमाह । अथ मतमिति ।
तादृशोपभोगाच्च भूम्यादेस्तद्विषयव्यवहारस्य च हानिः । किं तु तस्य
तादृशस्य व्यवहारहानिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमासेधो विधेय
इत्यासेधस्यावश्यकर्तव्यतां विधत्ते इदं वचनमित्यर्थः । तदपि व्याख्यानं
दूषयति । तच्च नेति । ननु तूष्णीं न स्यात्तद्व्यमित्युपदेशः किम-
दृष्टार्थः उत दृष्टार्थः । न तावदन्यः, असंभवात्, व्यवहारहानिशङ्कायां
सत्यां तन्निवृत्त्यर्थमुपदेशो वाच्यः । सा च कारणे सत्येव भवति नाशति ।
तच्च कारणं विंशतिवर्षपरिमिता भुक्तिस्तान्यत् । तत्र नाग्न्यः ।
वचने ऽनुक्तेः । नाद्य इत्याह । स्मार्त्तेति । स्मरणविषयतायोग्य-
काक्षिकभुक्त्वा व्यवहारहानिशङ्कैव नोत्पद्यते साध्यादिसंभवादिति
भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह । तूष्णीमिति । दोषद्वयप्रतिपादको-
ऽयं ग्रन्थः । अविवक्षितं स्यादित्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैताव-

आभाभिधित्वायामविवक्षितमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । तूष्णीं
नेति उपदेशस्यादृष्टं फलं विधिवत्कल्प्यं यद्यपि तथापि कल्पनेव
तावद्गरीयसी । किं चादृष्टकल्पमेव न ।

बालाग्रशतभागोऽपि न कल्पो निष्प्रमाणकः ।

इति न्यायात् । किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसंभवे तद-
भावमूलकतत्कल्पना ऽसंगता । एवं चादृष्टकल्पनस्यैवास्य सार्थक-
कल्पनायां बीजाभावाच्चाद्यादृष्टार्थत्वमिति भावः ।

१५ । अस्योपदेशस्यादृष्टार्थत्वमभ्युपेत्याप्याह । विंशतीति ।
अत्र तदविवक्षितमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्टफलकत्वे
तत्फलस्य विंशतिवर्षरूपमर्यादाऽनुक्तावपि तूष्णीं न स्यातयमिति
निषेधमात्रेणापि सिद्धिरिति तदुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः ।
यदा तदपि व्याख्यानं दूषयति । तच्च नेत्यादिना । असौ मदीयं
चेचादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपभुङ्क्ते इति स्मरणयोग्यकालिकी या
भुक्तिस्तस्या व्यवहारहानिग्रहं प्रति कारणत्वाभावान्नमिदृशार्थत्वस्यै-
तदुपपदेशस्यासम्भवात्तूष्णीं नेत्येतावन्मात्रोपदेशे वाच्ये विंशतीत्य-
नर्थकं स्यात्, दृष्टफलभावेनादृष्टफलकल्पनायां विंशतिवर्षरूपमर्यादा-
ऽनुक्तावपि सम्भवात् इति भावः ।

१६ । विंशतीत्यस्योक्तमानर्थक्यं निराचष्टे । अथोच्येतेत्या-
दिना । ऊर्ध्वं विंशतेरिति शेषः । पश्यत इत्यनेन तूष्णीं नेत्येता-
दिष्यते, नाधिकं यद्यपि तथापि विंशतीति सार्थकम् । तथा हि । य-
विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामिदृशतासेधाभावेन तद्रहितं तावत्कालं वस्तु-
कपटकृतखेखकमपि प्रत्यर्थिनोपभुङ्क्तं तदा विंशतिवर्षोत्तरं तत्प-

निर्दोषमिति पक्षदोषोद्भावननिराकरणार्थत्वेन तत्सार्थकमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह । यथाहेति । शक्तस्य निराकरणे समर्थस्य । संनिधावित्यनेनासामिध्यवच्छेदः लेख्येन कपटकृतेन । विंशद्वर्षाणीत्यार्षम् । कालाध्वनोरिति द्वितीया । भुज्यते इति प्राग्भवत् ।

१० । इदमपि निराकरोति । तदपि नेति । तथा तस्य सार्थक्ये आध्यादिष्वपि उक्तन्यायस्य तुल्यत्वेनाग्रे आधिसौमोपेत्यादिमूलवचनेनापवादलोक्तसङ्गत्यापत्त्या मूलयोर्मित्यो विरोधापत्तेरिति भावः । मूलकरोत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवर्षोपभोगोत्तरं सर्वत्र पत्रेषु दोषोद्भावननिराकरणे प्राप्ते आधिसौमोपेत्यनेन विशेषवचनेन तद्विषये तथा न किं तु तदुत्तरमपि तदुद्भावनं कर्तव्यमेवेति बोध्यते इति प्रागुक्तापवादत्वसम्भवेन तस्य कुतो विरोधो मिथ इति चेन्न । वचनान्तरविरोधेनैवं व्यवस्थाया दुर्वचत्वात् । तदेतदभिप्रेत्य तद्वचनमाह । यथाहेति । तथा च तथा ऽङ्गीकारे कात्यायनादिविरोधो ऽन्यथा मिथो विरोधः । सेयमुभयतः स्यात्ता रज्जुरिति भावः । अथेति । आधिसौमापत्रयोरपि तदुत्तरं दोषोद्भावनं न अपि तु अदृष्टमेवेत्यस्येतदुभयप्रतिपाद्यत्वेनेतद्विपरीततया मूलवचनयोर्व्यवस्थायामेतद्विरोधः । चैतद्युक्तं, वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधेनैवोपपत्तेरिति भावः । यद्योऽर्थ इति । निर्दुष्टोऽर्थ इत्यर्थः । अन्योऽर्थ इति पाठान्तरम् । १८ । तमेव स्वाभिमतमाह । उच्यते इति । इह पश्यत तत्पक्षे वचने । विवक्षितेति । तात्पर्यत इति भावः । अत एवोप-

६६ स्वामिसमक्षमनाक्रोशं भुक्तौ भृश्यादिपक्षस्य नियतकालोत्तरं ख.ख.२ ।
[हानिः ।

कद्वति । तथाहीति । मिराक्रोशमिति । उपभोगक्रियाविशेष-
वचनम् । फलेति । तावत्पर्यन्तं ततस्तेन लब्धेत्यादिः । ननु
स्वल्पापराधे महदनिष्टमनुचितमत आह । अस्मादिति । पश्यत
इति वाक्याच्चेत्यर्थः । अन्यथेतस्व वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदद्वय-
न्याह । परोक्षेति । साक्रोशे इति । फलानुसरणं लभते
इवेत्यस्यानुषङ्गः । अत्र हेतुमाह । अब्रुवत इति । यतोऽब्रुवत
एव फलहानिरतो ब्रुवत आक्रोशं कुर्वतः फलमस्तीति भावः ।
मिराक्रोशे चेति । फलानुसरणमित्यस्यानुषङ्गः ।

१८ । इदमप्ययुक्तमिति शङ्कते । नन्विति । फलस्येति ।
फलस्यापीत्यर्थः । तद्धानिरिति । फलहानिरपीत्यर्थः । अस्तु
स्वत्वं तथापि विषयविशेषे फलहानिरपपञ्चैवेत्यद्वैतीकारेण
परिहरति । बाहुमिति । क फलहानिर्नाशि कास्तीत्याकाङ्क्षायां
यत्र फलं विद्यते तत्र हानिर्न, विपरीते विपरीतमित्याह ।
नस्येति । फलस्येत्यर्थः । स्वरूपपदं स्वष्टार्थम् । यदा स्वरूपतः
सर्वांगेनेत्यर्थः । तदिति । ज्ञेयेत्यर्थः । पूगः क्रशुकः । एवं चायं
पूर्वपक्षविषय इति भावः ।

२० । प्रकृतवचनविषयमाह । यत्पुनरिति । यत्कित्यर्थः ।
यत्र पुनरिति पाठान्तरम् । स्वत्वमात्र इति । स्वत्वान्धः
स्वरूपज्ञाभावात्स्वत्वघटकस्त्वस्य निवृत्तावपीत्यर्थः । वक्ष्येनेति ।
चौरेणापहतं द्रव्यं स्वामिने दापयित्वा ततो यथा राज्ञा दण्डो
गृह्यते तदन्तादृशोपभोगकारं पापिष्ठं तं स्वामिने तद्दापयित्वा स्वयं
राजा दण्डयेदिति तत्पूर्वकदण्डविधायकेन कात्यायनवचनेनेत्यर्थः ।

श्लो. २४, २५। आध्यादौ भूषादिफलस्य नियतकालोत्तरमपि न हानिः। ६७

अपेक्षते बाध्यते। उक्तवचनवशात्फलमूल्यादिदाने प्राप्ते केवलं
फलहानिस्तत्प्राप्तेन विधीयते इति तदपवादत्वमस्येति भावः। अत्र
इत्याह। राजदण्ड इति। तद्वचनबोधित इत्यर्थः। स्वप्नेतुः
प्रतिग्रहकयादिरागमः। वचने तत् क्रियाविशेषणम्। अपेति। तद्वदे-
नक्षिपत्रेऽपवादाभावाच्चेत्यर्थः। श्लोकमुपसंहरति। तस्मादिति।
अन्वोमेवा नापराध इति सूचयन्नाह। स्वाम्युपेति। मष्टमिति।
स्वप्नेत इति भावः। व्याख्यातमिति। उक्तवक्तव्यापि फलहानि-
वरतया सुषोज्ज्वात् ॥ २४ ॥

१। यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपत्तेराह। आधिष्ठेत्यादिना।
अध्वचरत्वाच्चदृष्ट पूर्वनिपातः। अत्र द्रव्यस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं
न तु क्रमे। तथा च जडेत्यादि संसाध्य तेन सहोपनिषेपादिभि-
स्त्रिभिर्व्युत्क्रमेण चित्तरं द्रव्यः कार्यः। यथाश्रुते तु आधिग्रन्थस्य
अन्वयत्वात्पूर्वनिपातसम्बन्धेऽपि द्वितीयद्वन्द्वे जडेत्यादेः पूर्वनिपातः स्यात्।
अनिच्छत्वं स्वमतिक्रान्तिः। अत उक्तैव गतिर्याख्या। उपनिधिना
उपनिषेपस्य भेदं दर्शयन्नेतदर्थमाह। उपनिक्षेपो नामेति।
तथा च रूपसंख्ये अदर्शयित्वा रक्षणार्थं गृहीयते स उपनिधिः।
स्वमुद्राङ्कितपञ्चिकरणमुभयत्र समानम्। अत एव तत्र भोगाभाव
इति बोध्यम्। अत्रोपेत्यविवक्षितमिति सूचयन्नाह। यथाहेति।
स्वमित्यस्य यदित्यादिः। यत्र परदृष्टे। विश्वभात् विश्वासात्।
अनेन रूपसंख्याऽप्रदर्शनं सूच्यते। अविग्रहित इत्यनेन रक्षणार्थत्वं
सूच्यते। तथोपनिधीति भिन्नं वाक्यम्। सामान्ये नपुंसकम्।
विनायोगे द्वितीयैकवचनम्। तद्विना चेत्यर्थः। तद्व्यर्थस्तु उक्तः।

६८ आध्यादौ भूध्यादिफलस्य निश्चितकालोत्तरमपि न ह्यस्मिन् । अ. अ. २ ।

योगार्थमाह । उपनिधानमिति । अभवर्हितत्वविवक्षया राज-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । धनेरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुषङ्गो बोध्यः ।
इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनाप्येति । तथा च तदेकवाक्यता
शाब्दी ।

२ । अथ तात्पर्यार्थमाह । आध्यादिष्विति । अत्रवत इति
हेतुः । अपिना ऽन्यसमुच्चयः । अयिमापिना प्राकृतसमुच्चयः ।
उपचयेति । फलहानिर्न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । पुरुषेति ।
स्वामीत्यर्थः । स्वल्पसत्वेऽपि न दोष इत्याह । तथाविधेति ।
येनेदृशं फलं तादृशेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । उपेक्षेति । तत्र तत्र
आध्यादिषु । आधित्वोपाधिक एवेति । आधित्वनिमित्तक
एवेत्यर्थः । आधिक्योपाधिक इति पाठान्तरम् । तत्र आधिक्यं
वृद्धिः । चिरकृतेति । पूर्वतरं कृतेत्यर्थः । चिरधृतेति पाठा-
न्तरम् । सुसाधत्वादिति पाठः । सुसाधनत्वादिति पाठान्तरम् ।
मौलिक्रमबोधने तात्पर्यादाह । उपनिक्षेपेति । अन्यथा ऽव्याच-
तरत्वात्पूर्वनिपाते वैपरीत्यं स्यात् । प्रतिषिद्धत्वादित्यस्योपेक्षोपपत्ति-
रित्यत्रान्वयः । निधानकाले तत्कृतं प्रतिषेधमुल्लङ्घ्य भोगे क्रियमाणे
आह । प्रतीति । षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकृततीयातत्पुरुषः । चो व्युत्क्रमे ।
लाभाच्चेत्यर्थः । व्याकुलत्वादिति । उपेक्षा युक्तैवेत्यस्यानुषङ्गः ।
एवमप्येऽपि । तदर्थेति । विचारानुष्ठानयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तदर्थशब्देन
षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा पुनस्त्वयाणां द्वन्द्वं कृत्वा तृतीयातत्पुरुष इति
भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । कदाचिदिति । विंशतेः
पूर्वं तत्रानन्तरं चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

१ । आध्यादिषु अपप्रियमाणेषु अव्यवहितपहणसम्भवे व्यवहित-
ग्रहणाभावात् सङ्कोचे मानाभावाच्चाह । ओचियेति । अपहारे
निमित्तमाह । चिरेति । धनमित्यस्यार्थमाह । विवादेति ।
अनुवाद इति । निष्कवे भावितो दद्यादित्यनेनैवास्यार्थस्य
विहितत्वात्तत्र दानस्य विहितत्वेन दानेनैव दापनस्याप्याचिन्नत्वादिति
भावः ।

२ । तृतीयपादार्थमाह । दण्डं चेति । तत्सममित्यस्य
व्याख्या विवादेति । अनुषङ्गेणाह । दापयेदिति । विधि-
रिति । प्राप्तिवाकादेरिति शेषः ।

३ । नन्वयमपि विधिर्न, निष्कवे इत्यत्र राज्ञे च तत्सम-
मित्यनेनैव प्रकृतधनसमदण्डस्यापि विहितत्वादिति चेन्न । तस्य
श्रृणुदानमात्रविषयत्वेनासर्वविषयत्वेन प्रकृते ऽप्राप्तेः । सर्वविषयत्वेऽपि
तत्र तत्र विहितदण्डस्य राज्ञे च तत्सममित्यनेनानुवादात् ।
अतो न दोषः । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । तदेतत् धनयज्ञेवाह ।
यद्यपीति । गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्यासम्भवेनाशक्यत्वात् ।
यद्यपि शक्त्यास्ति सम्भवस्तथापि साम्यं दुर्घटम् । तथाचाध्यादिसर्व-
विषयत्वमेतस्यानुपपन्नमिति भावः । आदिना

चेन्नस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः । (या. व. व्य. स्रो. १५५)

इत्युत्तरार्धपरिग्रहः । दण्ड इति । तत्रेति शेषः । तथा
च तत्सममित्यनेन तादृशे स्मरणे वक्ष्यमाण एव मुख्यसाम्यद्वारा
दापनौयत्वेनास्य दण्डो विधीयते इति भावः । नन्वेवमत्राप्ये
चैकस्यैवार्थस्य विधानादन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न । वक्ष्य-

मास्यस्य दण्डस्यैवविधिरच तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधिरित्येवमुभयत्र विधिषम्यत्वात् ।

४ । तुर्यपादार्थमाह । अथेति । वक्रिति पूर्वान्वयि । शक्तः पेशलस्य मर्चादामाह । यावतेति । एतन्नाभोपायमाह । दण्ड इति । तेन दण्डेन । दण्डेति । इत्यच गौतमीये दण्डपदस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात् इत्यर्थः । तथा च तस्य योगरूढत्वेन योगवज्रेण तत्त्वमिति भावः । अनेवैवाधिकस्येव स्मृत्यापि विनिगमकाभावात्तथोक्त्वा संग्रह इत्याह । यस्य त्विति । एवमेवानेनैव स्तब्धं विशेषान्तरमाह । यस्य पुनरिति । यस्य त्वित्यर्थः । ननु धिग्दण्डादेर्दण्डत्वमेवादावभिद्वं, सिद्धेऽपि वा दण्डत्वे तद्विधिः कुतो ऽवगम्यते इत्यत आह । तथा चेति । धिग्दण्डो धिक् धिमिति कुल्लभम् । वाग्दण्डः पश्यवाक्यवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारः । वधदण्डः शारीरो बन्धरोधादिजीवितविधोमान्तः ।

५ । एते च चतुर्विधा दण्डा व्यक्ता एकैकशः, समस्त्यदिशान्निष्ठतुरा वा ऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । तदुक्तं

मनुना, (च. ८ । श्लो. १३० ।)

वधेनापि यदा त्वेतान्निघ्नीतुं न शक्नुयात् ।

तदेषु सर्वमप्येतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥ इति ।

वधेनापि ताडनेनापि । अपिरन्यसमुच्चये । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वाभाधे उत्तरः उत्तरः प्रयोक्तव्यः । तथा चात्र प्रथमतः दनन्तरदतीत्यातः परश्च धिग्दण्डवाग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्यधिक्यप्रतिपादका न तु सर्वेष्वपराधेषु प्रथमादि-

क्रमेण कर्त्तव्यताप्रतिपादका इति बोध्यम् । अयं पाठः प्रागुक्तस्य धिग्दण्डस्त्वथेति मूलस्य संवादी ।

६ । मेधातिथिना तु आद्यबोध्यत्ययेन पाठं दृत्वा यो गुण-
वानीषप्रथममेवापराधं कृतवान् स वाचा निर्भर्त्यः, बाधु गुणवानश्चि
मा पुनरेवं कार्षीरिति । तथोच्यमानो यदि ततो न निवर्त्तते
तदा धिग्दण्डेन कुत्साविशिष्टैः परुषवचनैर्निर्भर्त्यः । एवमग्रेऽपीति
व्याख्यातम् ।

७ । *नारदेन तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम् । तथाहि,

शारीरस्वार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्त्तितः ॥

काकिष्ठादिस्वर्थदण्डः सर्वस्नानस्तथैव च । इति ।

द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आह स

स एव,

शारीरो दशधा प्रोक्तो स्वार्थदण्डस्त्वेकधा । इति ।

इदं च दण्डकथनम् ब्राह्मणादिसर्वविषयम् । न च राजा सर्वेच्छे
ब्राह्मणवर्जमिति गौतमान् ब्राह्मणा दण्ड्या इति वाच्यम् । तस्य
प्रशंसार्थत्वात् । न चैवं षड्भिः परिहार्यो राज्ञेति प्रागुक्तस्योक्तिवि-
रोध इति वाच्यम् । अस्मैतदव्यवहितपूर्वतनेन स्नेनेव, स एव बलश्रुतो

* इमौ श्लोकौ नारदस्मृतौ परिशिष्टभागे उपलभ्येते । शारीर-
स्वार्थदण्डस्त्वस्योत्तरार्धः शारीरो दशधा प्रोक्त इति अग्रे वर्तते ।
५३ । ५४ श्लोकौ । शारीरस्ताडनादिरिति श्लोकेऽपि पूर्वार्धोत्तरार्धयोः
विपर्यासो दृश्यते ।

भवति लोकवेदवेदाङ्गविदाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलसदपेक्षस-
ङ्गुत्तिस्त्राष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्त्रिभिरतः षट्सु वा
सामयिकाचारिकेष्वभिविनीत इत्यनेन, प्रतिपादितवज्रश्रुतविषयत्वेन
ब्राह्मणमात्रविषयत्वाभावात् । प्रतिपादितमिदमधस्तात् व्याख्यातं च ।

८ । तदेतत् ध्वनयन्विशेषमाह । वधदण्डोऽपीति । ब्राह्मण-
व्यतिरिक्तानां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां तु । कश्चित्तथैव पाठः ।
*[अत्र कश्चिदधदण्डोऽपि शरीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां नवधा दर्शित
इति पाठः । स च वक्ष्यमाणाद्यव्याख्यानानुकूलः । आद्यपाठस्तु
द्वितीयव्याख्यानानुकूलो दश स्थानानीत्युक्तिस्वरसिद्धः । शरीरो
दशधा प्रोक्त इति नारदसंवादी चेति बोध्यम्] । तत्र मानमाह ।
यथाहेति । त्रिषु त्रिचयवैश्वशब्देषु वर्षेषु यानि दण्डस्य स्थानानि
तानि दश सोऽब्रवीदित्यर्थः । इदमुपलक्षणमनुलोमादेरपि ।
तदेतत् ध्वनयन्माह । अस्मत् इति । शरीरसकलवधदण्डरहित
इत्यर्थः । व्रजेत् राजगृहात् पुरादा । पञ्चमं स्थानम् अव्यवहिते-
नाम्नेति । स्थानशब्दोऽत्र विषयपरः । तत्तत्प्रदेशे पीडनीय इति
तात्पर्यम् । न च धनदण्डस्य पृथग्विहितत्वाच्छरीरभेदमध्ये
तदुक्तिः पुनरुक्ता ऽसम्बद्धा चेति वाच्यम् । धनकृतापराधे तदण्ड
एव नान्य इत्येतदर्थं पुनस्तदुक्तेः । तन्मध्ये लेखस्तु तत्तुल्यप्रतिपाद-
नाय । यदा तत्पीडया शरीरपीडापरो ऽयमन्य एव ततो धन-
दण्डादिति प्रकारान्तरमत्र मेधातिथिनोक्तं तत एव बोध्यम् ।

* [ ] एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

८ । अथवस्त्रानिरासायोक्तेस्तात्पर्यमाह । तेषां चेति ।
 उपस्त्रादीनां मध्ये इत्यर्थः । उपस्त्रमत्र स्त्रीपुंसयोः प्रजनोत्पादकम् ।
 अत्र च दण्डविशेषो नास्मात्स्त्रच यस्य अस्त्रतापराधस्तु तत्रैव पीडनीयः ।
 तत्रागम्यागमने उपस्त्रनिग्रहः । अभक्ष्यभक्षणे उदरनिग्रह आहार-
 निवृत्त्यादिना । वाग्दण्डपादये जिह्वायाः, स च द्वेदः । चौर्यं हस्तयोः ।
 पादजे बलवद्व्यतिक्रमात् पादयोः । राजदारदिदृक्षायां चक्षुषोः ।
 तदनुत्पेयनाद्याजिघ्रतो नासिकायाः । राजादिरहस्यं भित्त्याद्यन्तरे
 शृण्वतः कर्णयोः । महापातकिनो मारणे देहस्येति बोध्यम् ।

१० । ननु आध्याद्यपहारे महादोषे अकिञ्चनस्य धिग्दण्डा-
 द्युक्तमयुक्तं तस्य स्वव्यापराधविषयत्वादतः तत्रैव पञ्चान्तरमप्याह ।
 कर्मेति । अत्र कमोऽप्येवमेव बोध्यः । मेधातिथ्युक्तेः, अग्रे ऽशक्ता-
 वित्युक्तेश्च । अत्र मानमाह । यथोक्तमिति । धनेति । सर्वथा
 धनदानाद्यमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्म कारयेदित्यर्थः । अशक्तौ
 कर्मकरणाशक्तौ । ब्राह्मणादृते इत्युभयोः शेष इति धनयन्माह ।
 ब्राह्मेति । पुनः तु । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी, प्रयोज्या-
 नीत्यस्य कर्त्तव्यानीत्यर्थो वा । अवृत्ताविति । अवृत्तौ दुराचारे
 ऽन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधान्यायप्रस्थापनादीनि कर्त्तव्या-
 नीत्यर्थः । ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वात्तन्वम् । नारदेनापीति । उक्तो-
 क्तमित्यत्रान्वयः । वधः प्राणविद्योमानुकूलव्यापारः । निर्वासनेत्यस्य
 नित्यसापेक्षत्वेन पुरादिति विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः । तदङ्गेति ।
 यदङ्गकृतो ऽपराधस्तदङ्गेत्यर्थः । वधाहते इति । एष दण्डविधिः
 स्मृत इत्यस्यानुषङ्गः । तदेव विशदयति । न वधमिति ।

११ । वधानुकल्पमाह । शिरस इति । अत एव
मनुः, (अ. ८ ।)

अब्राह्मणः सङ्ग्रहणे प्राणानां दण्डमर्हति । (श्रौ. ३५८ ।)

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ (श्रौ. ३७८)

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राजादेनं बहिः कुर्यात्समपधनमव्यतम् ॥ (श्रौ. ३८० ।)

न ब्राह्मणवधाद्भयानधर्मो विद्यते भुवि ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसा ऽपि न चिन्तयेत् ॥ इति ।

श्रौ. ३८१ ।

यमोऽपि,

सर्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् ।

आरौरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥

जगत्सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।

तस्मात्तस्य वधं राजा मनसा ऽपि न चिन्तयेत् ॥

अवधान् ब्राह्मणान् प्राहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।

यद्यदिप्रेषु कुश्रवं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥ इति ।

सुमन्सुरपि,

नाततायिवधे दोषो ऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति ।

दृढस्यतिरपि,

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ।

निर्वासनाङ्गणे मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥ इति ।

वधादुते ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

अथवा ब्राह्मणो गावो लोके ऽस्मिन्वेदिकी स्मृतिः ॥

इति स्मृत्यन्तरमपि ।

१२ । पुरादिति । अत एव

मनुः, (अ. ८ । श्रो. १३८ । १३९) :

असम्भोज्या असंयाज्या असम्पाद्याविवाहिनः ।

चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतसत्तणाः ।

निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुग्रासनम् ॥ इति ।

१३ । ललाटे चेति । अत एव

बृहस्पतिः,

हस्ताङ्गुलिपुनयनं जिह्वा कर्णौ च नासिका ।

श्रीवा पादार्द्धमन्दग्रं ललाटौष्ठं गुदं कटिः ॥

स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश ।

ललाटेऽङ्गो ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

१४ । प्रयाणमिति । अत एव

यमः,

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधं विधीयते ।

शिरसो मुण्डनं दण्डः पुरास्त्रिवासनं तथा ॥

प्रत्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्दभेन च ।

ललाटे चाङ्गकरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥ इति ।

दर्शितेति । मनुनेति शेषः । गुर्विति ।

ब्रह्महा च सुरापस स्तेयी च गुरुतत्पगः ।

एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥

(अ. ८ । २३५ ।)

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

ग्रासीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥ २३६ इत्यादिः ।

सुरेति । सुरासम्बन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः ।

अपदं गुणः पदम् । अशिराः कबन्धः ।

ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्यागुरुतत्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धभगश्च-
पादध्वजांस्तप्तेनायसेन ललाटेऽङ्कयित्वा विषयान्ते निर्वासनमिति
बौधायनः ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्ध्वङ्को विधीयते ।

गुरुतत्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥

गुरुतत्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये तु अपदं कृत्वा शिखिपित्तेन पूरयेत् ॥

विशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे द्विजघातिनः ।

असम्भाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तम्भनोरनुशासनम् ॥ इति नारदः ।

(प. ४३ । ४४ । ४५ ।)

शिलाञ्जनं शिखिघीवमित्यमरः । अस्थापवादोऽपि मनु-
नोक्तः, (अ. ८ । श्लो. २४० । २४१)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

नाञ्छा राज्ञा ललाटे सुर्दायास्तत्तमसाहसम् ॥

आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।

निर्वाण्यो वा भवेत् राज्ञात्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥ इति ।

परिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यहस्त्वन्नादिसम्पदुच्यते । सपरि-
ग्रह इति पाठान्तरेऽप्येवम् । तदङ्गच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति
प्रतिपादयन् विरोधं परिहरति । यन्त्विति । आपस्तम्बे-
नोक्तमिति । आपस्तम्बवचनमिति पाठान्तरम् । न चक्षु-
स्स्वरणमिति । न चक्षुषोरुद्घरणं तस्यार्थ इत्यर्थः । क्वचित्तथैव
पाठः । मनुं प्रागुक्तमाह । अक्षत इति । गौतममाह । न
शरीरो ब्राह्मणे दण्ड इति । प्रथमादिना प्रागुक्तमनुगौतम-
वचनान्तरपरिग्रहः । द्वितीयादिना

न त्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तपसा चेज्यया चैव ब्राह्मणः पूयते सदा ॥

इति हारीतस्य,

सर्वत्र चयाणां वर्णानां धनहारको वधवन्धक्रियारूपयोगो
महत्त्वमपि पातकेषु विवासकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधन-
मपीदो हि ब्राह्मण इति शङ्खलिखितयोः, प्रागुक्तमृतीनां
च परिग्रहः । सर्वस्वहरणमपि ब्राह्मणस्य नास्ति । सद्रव्यः सपरि-
च्छद इत्यग्रे

इतरे हतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।

सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

इति मनुक्तेः । (अ. ८ । २४२ ।)

चयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धनक्रियाविवासनाङ्गकरणं न
ब्राह्मणस्येति शङ्खगेकेषु । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो

वधसाहचर्यात् । शरीरस्त्वरोधादिरिति प्रागुक्तनारदीये वध-
सर्वस्वहरणयोः पाठाच्चेति । तस्मात् ब्राह्मणस्य शरीरः सर्वोऽपि-
दण्डो नास्ति कदाचिदपि प्रागुक्तकृतिकदम्मात् ।

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुहम् ।

न हिंसात् ब्राह्मणाभास्य सर्वांस्यैव तपस्विनः ॥

(म. अ. ४ । श्लो. १६२ ।)

इति मनुकेश । धनदण्डमध्ये सर्वस्वहरणं नास्ति । तदन्यधन-
दण्डस्त्वस्यैव । समयधनमिति तु प्रकृतसाहसविषयम् । ब्राह्मणे
साहसः पूर्वं इति मनुक्तमप्येवम् । तथा च धिग्दण्डवाग्दण्डौ मौख्यं
यत्किञ्चिदर्धदण्डो विवासनाङ्गकरणगर्दभप्रयाणानि च पर्यवसि-
तानि । इदमपि प्रायश्चित्तानिष्करोः । तदिष्करोस्तु तदेव नैतत् ।
एवं बद्धश्रुतस्यापि न किञ्चित् । किं तु स्वयमेव निष्कृतिं कुर्यात् ।
सा ऽपि स्वस्या प्रायश्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविव्यति । अत एवात्रापि
साविप्रकरणे मूले उक्तम् ; (या. अ. २ । श्लो. ८१ । ८२ ।)

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकसाक्षिणस्तथा ।

विवादात् दिगुणं दण्डं विवासो ब्राह्मणः स्मृतः ॥

यः साध्यं आवितो ऽन्येभ्यो निन्दते तत्तमोदृतः ।

स दाप्यो ऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ इति ।

स्वेषप्रकरणेऽपि, (या. अ. २ । श्लो. २०० ।)

सचिन्हं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराज्ञादिप्रवासयेत् ।

इत्युक्तम् । मनुनाऽप्युक्तं, (अ. ८ । श्लो. १२३ ।)

कौटसाध्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णाभ्यार्मिको नृपः ।

प्रवासयेदृष्टचित्ता ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ इति ।

अथार्थोऽपि स्फुटीभवित्यति । अथ प्रवास ओष्ठच्छेदनं जिह्वा-
च्छेदनं प्राणवियोजनं चेति अथायथं बोध्यम् । विवासो निष्काशनं
मग्नौकरणं वा गृहभङ्गो वेति अथायथं बोध्यम् । तपेयं व्यवस्था ।
लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने ऽनभ्यासे च ब्राह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तो
ऽर्थदृष्ट एवाभ्यासे तर्पणदृष्टो विवासनं च । तथापि जातिद्रव्यानु-
संध्यास्यपेक्षया विवासनं मग्नौकरणं गृहभङ्गो देशाभिर्वासनं चेति
व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने ऽभ्यासे चाप्यविषये
कौटशास्त्रे ब्राह्मणस्यापि चर्चितादिवदर्थदृष्ट एव । महाविषये तु
देशाभिर्वासनमेव । अथाप्यभ्यासे सर्वेषामेव मग्नौकरणं बोध्यम् ।
अकिञ्चनस्य तु तस्य निमित्ततारतम्येन मौल्यस्याङ्गकरणगर्दभप्रवाण-
श्चिदृष्टवाग्दण्डाः क्रमेण बोध्या इति । न च समपधनमित्याद्युक्त्वा
ब्राह्मणस्यार्थदृष्टो नास्तीति वाच्यम् । अर्थदण्डाभावे शरीरदण्डे
च निश्चिदे स्वल्पेऽप्यपराधे सधनस्य मग्नौकरणगृहभङ्गाङ्गकरणविप्र-
वासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत यतः, चतुर्णामपीति प्रागुक्तकृतेः,

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बन्धाङ्गजम् ।

इति कृतेत्येति दिक् । एवं कर्मकारणबन्धनागारप्रवेशावपि ब्राह्म-
णस्य नेति सिद्धम् । तदेतदभिप्रेत्याह । इत्यसं प्रसज्जेनेति ॥२६॥

१ । अव्यवहितेन सङ्गत्यभावाद् व्यवहितेन सङ्गतिमाह ।
स्वत्वेति । पश्यतो ब्रुवत इत्येति भावः । भोगमात्रस्य केवल-
भोगस्य । एवमप्येऽपि । आद्यपादार्थं शब्दं स्वल्पोपपादकहेतोरगमस्य
भोगात्प्रावृत्त्यरूपं विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतो ऽभि-

धातुमाह । स्वत्वेति । तच्च हेतुमाह । स्वत्वेति । भोगस्य स्वे
 प्रामाण्यस्य प्रतिग्रहादिसापेक्षतया प्रतिग्रहादेस्तु स्वत्वोत्पत्तौ भोगा-
 नवेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलौघ इति न्यायेनागमस्य
 प्रतिग्रहाद्यात्मकस्य ततो बलौघस्त्वमिति भावः । अत्र मानमाह ।
 यथाहेति । यथाकथञ्चिदागमस्यापि न तद्वेतुत्वमित्याह ।
 विशुद्धेनेति । काप्यरहितेनेत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकमुखेन
 द्रढयति । अविशुद्धेति । तदेव विशदयति । न चेति । न
 हीत्यर्थः । एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काशयः । समाधत्ते । परेति ।
 तथा च तस्य तद्व्यभिचारित्वेन तत्त्वमिति तद्युक्तमेवेति भावः ।
 अत्रापि नारदमेवाह । अत एवेति । स्मर्यते इत्यचान्वयः ।
 केवलतः केवलं, सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्यैव व्यवच्छेद्यमाह ।
 नागममिति । क्वचित् क्वचिदपि । यदा कापि व्यवहारविषये ।
 भोगेति । भोगच्छस्योपदेशेन कथनेनेत्यर्थः । हलापदेशेनेत्यप-
 पाठः, पौनहत्यापत्तेः । फलितमाह । अतश्चेति । तस्य ततो
 बलवत्त्वाच्चेत्यर्थः । तच्च तावत्सामान्यत आह । सागम इति ।
 सागमः विशुद्धागमसहितः । दौर्घेति । बद्धग्रीहिः । एवमप्येऽपि ।
 अविच्छेदः निरन्तरः । अपरिवर्जितः निराक्रोशः । विच्छे-
 दापरवोज्झित इति पाठे विच्छेदस्यापरवस्य ताभ्यामुज्झितः
 रहितः । अविच्छेदोऽपरवोज्झित इति पाठस्तु युक्त एव । अपरव
 आक्रोशः । विच्छेदरहितो निरन्तरः । अपरवरहितो निराक्रोशः ।
 प्रत्यर्थीति । व्यधिकरणप्रदो बद्धग्रीहिः । अपिः प्रकृतान्व-
 यमुच्चायकः ।

१ । उक्तपक्षविशेषणार्थं स्वसत्त्वात् पूर्वावतारितकथनस्यैव
द्वितीयपादमभिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह । कश्चिद्वेति ।
*कश्चिद्व्यापिकरणन्यायेन वक्ष्यमाणवाक्यकदम्बातुरोधेन आह ।
अथास्यामिति । नित्यसापेक्षत्वाद्भूतिः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे इति
न्यायेनाह । आगम इति । तात्पर्यार्थमाह । स पुनरिति ।
स पूर्वकमागतो भोगस्त्वित्यर्थः । आगमादित्यादेस्तात्पर्यार्थमाह ।
आगमेति । ग्राह्यस्य प्राप्त्यत् । अथ आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञान-
नैरपेक्ष्यकृतं, न तु तत्सत्तानैरपेक्ष्यकृतमिति विशेषमाह ।
तथापीति । आगमनिरपेक्ष इत्युच्यते । बोद्धव्यमित्युक्त्याह ।
तथापि कसिदागमोऽस्तीत्यागमसङ्गावज्ञानस्येवा न तु अयम्
आगम इति शङ्क्याहिकया तज्ज्ञानापेक्षेति भावः ।

२ । नन्वेवमपेक्षितवत्तापङ्कावे किं मागमत आह । सत्ता-
त्विति । तेनैव विशिष्टेनोपभोगेनैव । नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गः ।
तथाहि प्रमाणभूतेन तादृशभोगेनागमसत्ताऽवगतिः । आगम-
सत्ताऽवगतौ तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यावधारणमिति । अत्राहुः ।
चिरकाकोपभोगानुपपत्तिरूपार्थापत्त्याऽऽगमसत्ताऽवगतिः । तस्या-
वगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय इति साक्षात्प्रमाण-
भूतेन भोगेनागमसत्ताया अनिश्चयान्नान्योन्याश्रयः । तेनैवेत्यस्य तु
तद्द्वारकार्थापत्तिरूपप्रमाणेनैवेत्यर्थ इति नावगतिः । तथा च
आगमोऽवधिक इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभोगस्य प्रामाण्यमभिमतं
सुते । सार्त्तकालिकः असार्त्तकालिकश्च सः ।

* पू. मो. अ. ११ । पा. १ अधि. ६ ।

४ । तदुभयं विमज्ज योग्यतया व्यवस्यार्थमपवादविषय-
निर्णयं विना नोत्सर्गविषयनिर्णय इति व्युत्क्रमेणाह । विनेति ।
प्रदर्शनार्थमिति । विषयेत्यादिः । तथा सति आद्यचकारस्त-
र्द्धयः । अस्य तदपवादत्वे सतीति तदर्थः । अत एव सामान्यविशेष-
पर्यवसानेनाह । आगम इति । द्वितीयचकारस्तर्द्धयः । स्मार्तैति ।
स्मरणयोग्येत्यर्थः । अस्मार्तकालिको भोग आगमज्ञाननिरपेक्षः
स्मार्तकालिकस्तु आगमज्ञानसापेक्ष इति भावः ।

५ । नन्वेकस्यैव भोगरूपप्रमाणस्य कश्चित्तत्सापेक्षत्वं कश्चित्तेति
कुतो ऽवगतमित्यतो मौलिकमेव साक्षिभ्याद् व्युत्क्रमेण द्वितीयमेव
सहेतुमाह । अतश्चेति । उभयोदकरीत्या विषयभेदाच्चेत्यर्थः ।
वस्तुतः कृत्यभावेऽपि तत्त्वस्येष्टत्वादाह । योग्ये इति । अभावप्रत्यक्षे
योग्यानुपलब्धेः कारणत्वस्य तन्मान्तरे प्रसिद्धत्वादाह । योग्यानु-
पेति । स्मरणयोग्ये काले प्रतिगृहादिरूपस्यागमस्य प्रमिति-
योग्यत्वे सत्यपि तदभावादागमाभावनिरूप्यः । सिद्धे च
तस्मिन्नेव भोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्तत्सापे-
क्षत्वमावश्यकमिति भावः ।

६ । अथाद्यं तादृशमाह । अस्मार्तैतित्विति । अस्मरणयोग्ये
इत्यर्थः । एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्ता ऽपेक्षितैवेत्याह ।
सन्तत इति । निरन्तर इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं दीर्घकाशा-
देरपि । योग्यत्वे सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः । अस्मृतियोग्ये
काले प्रतिगृहादिरूपस्य प्रमायोग्यत्वाभावादेव योग्यानुप-
लब्ध्यभावः । अतस्तेनागमो नास्तीति निश्चेतुं न शक्यते । अभाव-

श्लो. २० । वर्षशताधिकत्वादिविशिष्टस्य भोगस्यागमानपेक्षत्वम् । ८३

साहकप्रमाणस्य योग्यानुपपत्त्येवभावात् । एवं च पूर्वं तत आगमा-
भावनिश्चयेन यद्यपि भोगो न प्रमाणं मूलग्रैथिख्यात्, तथापि
प्रकृते तु आगमाभावनिश्चयाभावात् मूलग्रैथिख्याभावेन तन्निर-
पेक्षत्वमिति तादृशो भोगः प्रमाणमित्यर्थः ।

७ । क्रिया प्रमाणम् । अनुगमेति । तन्निरूपणा-
भावादित्यर्थः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति भावः । क्रमात्
प्रपितामहादिक्रमेण । स्मार्तकाण्यस्य परमावधिमाह । स्मार्तश्चेति ।
अनुगमस्य साकाङ्क्षत्वात्तां पूरयन् प्रागुक्तैकवाक्यतायै सप्रतीकं
तत्पदं व्याचष्टे । अनुगमेति । इत्यस्यार्थ इति शेषः ।

८ । विशेषं वक्तुं विना पूर्वोक्तस्य विषयं सविशेषमुपसंहरति ।
अतश्चेति । उक्तहेतोरेत्यर्थः । वर्षेति । अनेन दीर्घकालत्वमुक्तम् ।
सन्ततो निरन्तरः । अप्रतिरवः निराक्रोशः । प्रत्येति ।
प्रत्यर्थिन इत्यादिः । भोगस्य विशेषणान्तरमाह । आगमेति ।
उक्तरीत्येत्यादिः । आक्षिप्तेति । बह्व्रौहिः । गम इति पाठः ।
ततश्च पञ्चविशेषणमध्ये सागमत्वं स्मार्तकाण्यविषयम् । अन्यच्चतुष्टयं
तदन्यविषयमिति व्यवस्था सिद्धा । तं विशेषसेवाह ।
स्मार्तेऽपीति ।

९ । अत्र मानं मनुमाह । अत एवेति । तस्यां सत्यां
तस्याप्रमाणात्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानमोपभोगे विशेषेण
दण्डविधानं मनूक्तमयुक्तं स्यादिति भावः ।

१० । ननु बह्व्यन्देत्यत्र अपिः समुच्चये, तथा चोक्तम्, अपिः
सम्भावनानिवृत्त्यपेक्षासमुच्चयमर्हाग्नीःसमर्थभूषणप्रवेष्टिति, तथा च

वदन्त्यन्वयतान्यनिष्ठाप्यापि य उपभुङ्क्ते च दृष्ट्य इत्यर्थेनैककर्तृका-
 नेकवर्षोपभोगे एव समुच्चयस्य सम्भवो नान्वयेत्यपिशब्दस्य तादृश-
 भोक्तुरेकत्वं प्रतीयते । तथा च इत्याद्येकवचनविद्वादिषां । तथा
 च य एकस्मिन्काशमनागमसुपभुङ्क्ते च दृष्ट्य इत्येकस्यैव दृष्टत्वं
 न वदन्तां, चित्परम्परायातभोगे तु भोक्तृणामनेकतादौद्वैक-
 भोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यैव चोरसदृश-
 दृष्टो न द्वितीयादेरिति, तत्र भोगस्य प्रामाण्यापत्त्या अना-
 गमसमृतिपरम्परायां भोगे न प्रमाणमिति यदुक्तं तदुक्त-
 मित्याशयेन प्रकृते । न चानागमं त्विति । यदाऽपिशब्दः
 समर्थवाची, उक्तहेतोः । तथा चानागमचिरकाशोपभोगे यः समर्थः
 स एव दृष्ट्यो नान्य इत्यर्थेन प्रथमस्यैव समर्थत्वेन द्वितीयादेः
 परम्परायातभोगत्वे तादृशसामर्थ्याभावात्प्रथम एव दृष्ट्य इत्याशये
 नाशङ्कते । न चेति । प्रयोगात् प्रयोगाच्च । प्रथमस्य
 तस्यैव । इदमन्ये परम्परायातभोगविवक्षम् । अपिनेकमात्रकर्तृकाने-
 कवर्षोपभोगसमुच्चयः । आद्ये तस्य साधारणत्वादपिना तददृश्य-
 काशोपभोगसमुच्चयः ।

११ । दृष्टापत्तिं निराचष्टे । न चैतदिति । नहीत्यर्थः ।
 कारणं क्रिया । प्रमाणमिति यावत् । नारदेति । मध्येऽपि
 सागमाया एव भुङ्क्तेः प्रामाण्यबोधकनारदवचनादित्यर्थः । च
 इत्यनोद्देश्यगतत्वेनैकत्वस्याविवक्षितत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । तथा च
 सर्वत्र सायमभुङ्क्तेः प्रामाण्यमिति । द्वितीयादावपि निरागमोपभोगे
 दृष्टो दुर्निवार इत्यागमसमृतिपरम्परायां कस्यां भोगो नैव

प्रमाद्यमिति सिद्धम् । तदेतदुपसंहरति । तस्मादिति । सर्वत्र
आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः । एवं चापिः सम्भावने, न समुच्चये नापि
समर्थे इति । बहुवचनव्यापिनेन यस्य भोगः सम्भाव्यते स
चेन्निरागमस्यार्थे तादृशोपभोगवानपि पुरुषो दृष्टः किमुता-
नागमाख्यभोगवानिति तात्पर्यार्थः ।

१२ । नन्वस्मरणयोग्यकार्ष्णिकस्य पूर्वक्रमाद्यातस्यैव भोगस्यागम-
ज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमिति यत्सिद्धान्तितं तदयुक्तम् ।
अन्यायेनापीति वाक्ये न्यायेनापि पित्रा बहुलं तथा पूर्वतरैस्मि-
भिर्युक्तं ततोभयत्रापि प्रत्यपहारो न शक्य इत्युक्त्वा नानामोप-
भोगस्य स्मरणयोग्यकार्ष्णिकस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेनाह ।
यदप्यन्यायेनापीति । अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य
प्रामाण्यप्रतिपादकं, पित्रेति स्मरणयोग्यकार्ष्णिकस्येति भावः ।
स्मार्तकार्ष्णिकोपभोगस्य तन्निरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति प्रामुक्त-
रीत्येव परिहरति । तदपि पित्रा सहेति । अयं भावः ।
पित्रा बहुलमिति न वृथमन्वयो, येन पित्रोपभोगस्य स्मार्तकार्ष्णि-
कत्वेन तादृशनिरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्, अपि तु
सहाय्ययोगे दयं तृतीया । तथा च पित्रा सह पूर्वतरपुरुषचक्षोप-
भोगे क्रमेणाविच्छिन्ने तादृशे जाते तत्क्षेपादिकं तस्मादपहर्तुं
न शक्यमिति प्रागुक्तैकवाक्यतया सम्भवतीति न्यायेन चैकवाक्यत्वे
ऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकासं विना सम्भवेनास्मार्तकार्ष्णिकोप-
भोगस्य प्रामाण्यमुक्तमिति न निरागमस्य स्मार्तकार्ष्णिकोपभोगस्य
प्रामाण्यमिति ।

१३ । ननु चिपुद्वागतमित्येवानेकपुरुषोपभोगस्याभेऽपि कथमस्मार्तकाखोपभोगस्याभो ऽत आह । तच्चापि क्रमादिति । खचपेति भावः । शक्यार्थत्यागे बीजमाह । चिपुरुषेति । प्राचा-
दित्वात् स्त्रीत्वाभावस्तच्चाच च । एवं पूर्वकातीचेऽपि । प्रसङ्गादिति
पाठः । प्रसङ्ग इति पाठे यत इत्यादिः । दृष्टापत्तिं निराकृष्टे ।
तथा सतीति । नन्वस्तु अस्मार्तकाखिको भोगः प्रमाणमिति,
तथाऽपि तस्यागमसत्तासापेक्षत्वेनान्यायेनापीत्युक्तिः कथमत आह ।
अन्यायेनापीति । स्वस्वर्थे । तच्च बीजमाह । अपीति ।
अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव ।

१४ । नन्वस्मार्तकाखिकी भुक्तिरागमज्ञानं नापेक्षते तत्सत्तां
त्वपेक्षतएवेत्युक्तमयुक्तं, यद्दिना ऽऽगममिति वाक्ये ऽत्यन्तमित्युक्त्वा
सर्वात्मना भुक्तेस्तस्मैरपेक्ष्येण प्रामाण्यप्रतीतेरित्याशयेन शङ्कते ।
यच्चोक्तमिति । यदयुक्तमित्यर्थः । अत्यन्तमुक्तमागमं विनेत्यन्वयः ।
प्रागुक्तरीत्या परिहरति । तच्चापीति । उक्तवाक्येऽपीत्यर्थः ।
इति वाक्यम् । अत्यन्तम् अतिशयेन । उक्तहेतोः शेषमाह ।
उपेति । पुनस्त्वर्थे । आगमस्वरूपमपि विनेत्यर्थः । व्याख्येय-
मित्यस्यानुषङ्गः । अत्र हेतुमाह । आगमेति । यत इत्यादिः ।
अयं भावः सर्वात्मना ऽऽगमज्ञानस्यास्मार्तकाखिकोपभोगे ऽपेक्षाया
अभावादत्यन्तं सर्वात्मना आगमज्ञानं विना ऽस्मार्तकाखि-
कोपभोगे सति यद्भुक्तं वस्तु तदपाहर्तुं न शक्यमित्येव वाक्यार्थो
न तु वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगात्स्वत्वमस्तीति, येन
प्रागुक्तविरोधः स्यादिति उक्तवद्बिरोधमचापि परिहरति ।

श्रु. २० । मानान्तरावगतागमविशिष्टो भोगः काशान्तरे स्तवबोधकः । ७७

क्रमादिति । उक्तार्थमिति । अस्मार्त्तकाष्टोपसचकलेनोक्तार्थक-
मित्यर्थः । तत्सिद्धमस्मार्त्तकाष्टिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः
प्रमाणं स्मार्त्तकाष्टिकस्तु तत्सापेक्षस्येति ।

१३ । तच्चान्यमाक्षिपति । नन्विति । प्रामाण्येति ।
प्रामाण्यं यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः । अनुपपत्तेः स्फुटतया भाषा-
न्तासुपपादयति । तथा हीति । यमागममपेक्षते भोगः स
किं प्रमाणान्तरेणावगतो ऽथ वा नेति विकल्पं इति निधायाद्ये
दोषमाह । यद्यागम इति । प्रमाणान्तरेण भोगान्येन प्रत्यक्षा-
दिना । तेनैव मानान्तरावगतागमेनैव । मानान्तरावगतत्वेनानुप-
युक्तादाह । आगमेवेति । तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र
ज्ञापकत्वासम्भवेनानुत्पादकत्वेन चाप्रामाण्यात्तत्सापेक्षो भोगः प्रमाण-
मिति दुर्वचमिति भावः । द्वितीये दोषमाह । अयेति । अनव-
गतागमेन वैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः । प्रथमपक्षादरेऽपि काश-
विशेषे तदुपयोग इत्याह । प्रमाणान्तरेणेति । मानान्तरेणेवा-
गमावगमो यद्यपि तथापि तादृशागमविशिष्ट एव भोगः प्रति-
पक्षायुत्तरभाविनि काशान्तरेऽपि स्तवबोधक इति भावः ।

१४ । ननु तथाऽवगतागमेनैव स्तवबोधे किं भोगेनेत्युक्त-
मेवात आह । अवगतोऽप्येति । अस्लं समर्थः । उपसंहरति ।
इतीति । कुत इत्यत आह । मध्ये इति ।

१७ । अथवहितसङ्गतिमाह । आगमेति । प्रमाणमित्यस्य
सादिति शेषः । स्तोकाऽपीत्यस्य व्याख्या स्वल्पापीति ।
बलमित्यस्य व्याख्या सम्पूर्णमिति । ननु अश्वोदाहरणं किमत

पूर्वापरकाशापरिज्ञाने भोगरहितागमाद्भोगसहितागमस्य प्राप्त्यम् ।
अ. अ. २ ।

आह । अयमिति । द्वितीयचक्षुर्धे । तच्च तेषां मध्ये ।
सविकल्पेति । यत् न खीकारो मदीयमेतदित्याद्यभिवदन्-
विषयकसामान्यो वा सविकल्पकज्ञानरूप इत्यर्थः । यदा अ-
स्ति भिन्नं वदं, वाचिकस्तु य खीकारो यस्यादृष्टस्य विकल्पा-
त्मकज्ञानरूप इत्यर्थः । पुनः तु । तच्च च उक्तरूपकाधिक-
खीकारे च । करे शृङ्गादखे । दापयेत् दद्यात् । स्मार्थे चिप् ।
मिदन्तप्रेषणादिति प्रकारो वा ।

१८ । अनुमन्त्रयेतेति । प्रतिपाद्यो यदा प्राणी वक्ष्यान्-
वक्तुं समर्थस्तदा तं प्रतिपाद्यं प्रतिपद्येता अनुमन्त्रयेत, अनुक्तं त्वं
मदीयोऽपीति, सोऽपि श्रूयादहं भवदीयोऽस्मीति । यदा प्रति-
पाद्यमप्रापि अभिवदन्मानभिन्नं नवादि प्राप्तिरपि कस्या च,
तदुभयं प्रतिपद्येता ऽभिमुख्येत् स्पृष्टेदुक्तस्ये इत्यर्थः । प्रकृतमाह ।
तथेति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । पुनः तु । तत्सहितादिति ।
काचिकखीकारसहितागमापेक्षेत्यर्थः ।

१९ । ननुपभोगसहितागमापेक्षथोपभोगरहितसागमस्य दुर्ब-
लत्वे यथैकमेव चेन्नमेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याप्याधीकरोति तच्च-
यदि देवान् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तथापि
भोगरहितागमस्य दीर्घस्य आन्तया चाधौ प्रतिग्रहे इति वचन-
विरोधः स्यादत आह । एतच्चेति । सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः ।
इतोक्तस्य बोध्यमिति शेषः ।

२० । यद्यप्यागमो ऽधिक इत्यस्य पूर्वमीषद्वयवहित-
संज्ञक्या व्याख्यानं कृतं, तथाऽपि तच्च युक्तं, व्याख्याकृतदुक्तार्थसङ्गति-

श्लो. २७, २८ । लिखितादिप्रमाणानां विषयविशेषे प्रबलदुर्बलभावः । ८६

लाभेऽपि मूलसङ्गत्यलाभात् । किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्य-
विषयतया यथाकथञ्चित् योजनेऽप्यशब्दत्वेन स्वारस्यानावहत्वात् ।
अतस्तत्प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या शब्दमर्यादया
व्याचष्टे । अथवेति । समवाये इति । एतेषां लिखितादीनां
समवाये मेलने इत्यर्थः । सर्वेषां सम्भवे इति चावत् ।
इदमर्थमाह । आगम इति । प्राग्वत् द्वितीयपादार्थमाह ।
पूर्वेति । पूर्वक्रमायातभोगान्यभोगापेक्षया ऽऽगमो बलवानित्यर्थः ।
पूर्वक्रमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया कश्चित् बलवत्त्वम् ।
तत्तात्पर्यविषयमाह । स पुनरिति । स इत्यर्थः । अत एव
वचने ऽन्यथाक्रमसत्त्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथा पठितम् एतद्वचनक्रमेण
द्वितीयाधं तात्पर्यतो व्याचष्टे । मध्यमेत्विति । अपिर्वस्तुभोग-
सहितपरिग्राहकः । प्रतियोग्यन्तराभावेन स्वापेक्षया केवलस्य
प्राबल्यासम्भवेन च योग्यतया ऽभुक्तितो भुक्तः प्राबल्यमनेन बोध्यत
इति भावः । पूर्वार्धमेव समवायविषयमिति तात्पर्यम् । इति
व्याख्यानसमाप्तौ ।

२१ । अत्र मानमाह । एतदेवेति । एतेन प्रागुक्तव्यवच्छेदः ।
चतुर्थपुरुषविषयमाह । कारणं भुक्तिरिति । एवेन प्रागुक्ता-
गमव्यवच्छेदः । सन्तता निरन्तरा । चिरन्तनी दीर्घकाला ।
चिरन्तनेति पाठे आर्षत्वाद्वाप् ॥ २७ ॥

१ । तस्य तत्सङ्गतत्वादेव तेन उत्तरसङ्गतिमाह । पश्यत
इति । उक्तमिति । सिद्धान्तमतेनेति भावः । तच्च तथा
सति । अन्यथे दृष्टान्तः । दर्शयितुम् अनेनैव तात्पर्यतः प्रति-

पादयितुम् । अयं भावः । आद्येन पुरुषेण प्रतिग्रहादिकमेवो-
पन्यसनीयं द्वितीयेनाविच्छिन्नाप्रतिरवसमचत्वादिविशेषणविशिष्टो
भोग एवोपन्यसनीयः तृतीयेन समचत्वादिविशेषणवैशिष्ट्यं
विनाऽपि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमस्थानेन विधे-
र्नियमातिक्रमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डव्यवस्थाप्रतिपाद-
कत्वमुपपन्नमेव । एतेनात्र वचने दण्डव्यवस्थाविध्यभावादिद-
मथुक्तमित्यपास्तमिति ।

२ । स्वीकार इति । प्रतिग्रहादिनेति भावः । अभि-
युक्तः परेण चेचादिकमिति पाठः । तथा च प्रतिग्रहादिरिति
तत्सोत्तरमुक्त्वा तथा कार्यमिति भावः । प्रतिग्रहादेरित्येति पाठे
इत्युक्त्वा तमागममर्थात् प्रतिग्रहादिकमित्यर्थः । यथाश्रुतार्था-
सम्भवादाह । भावयेदिति । प्रतिपादयेदित्यर्थः । अङ्गीकारयेदिति
वा । अस्य तात्पर्यार्थमाह । अनेन चेति ।

३ । न तत्सुत इत्यंशं शेषपूरणेन सानुषङ्गेन व्याचष्टे ।
तत्सुत इति । अत्र प्रागुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकालत्वमणे,
तद्विषयमचेत्याह । अविच्छिन्नेति । भोगमिति । उद्धरेदित्य-
द्यानुषङ्गः । एवमप्येऽपि । विशिष्टं भोगं खोक्तम् ।

४ । तत्सुतो वेत्यत्र वा चार्थ इत्याशयेन तमंशं व्याचष्टे ।
तत्सुत इति । वा अर्थ इति, नापि विशिष्टमिति ।
विशिष्टभोगानुद्धरणे चेति पाठः ।

५ । तुर्यपादमथ्यवहितोभयशेषत्वेन व्याचष्टे । तच्चेति ।
अस्य व्याख्या तयोरिति । तद्व्याख्या द्वितीयेति । सर्वं वाक्यमिति

न्यायेनाह । भुक्तिरेवेति । प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्स्वारस्येन लब्धमाह । तच्चापीति । तयोर्मध्येऽपीत्यर्थः । परम-
तात्पर्यमाह । चिध्रपीति । अस्य पूर्वतः स्वरसतो लब्धत्वादप्य-
मानमाह । उक्तं चेति । पादत्रयस्योक्त एवार्थः । भाग्येति ।
अर्थहानिस्तदनुद्धरणे द्वितीयद्वितीययोरपीत्यर्थः । अपिना ऽऽद्यस्य
समुच्चयः ॥ २८ ॥

१ । सङ्गतिमाह । अस्मार्तेति । पुनः तु । यदर्थमाह ।
आहर्चादिरिति । आहर्चादिरभीति पाठः । अभियोगनिमित्त-
सूचनायाहर्चुरुपादानं, तदसम्भवात् आदिना तत्पुत्रादिग्रहणम् ।
आर्थिकमाह । अकृतेति । परेत इत्यस्य परमित इति । व्युत्प-
त्तिस्त्वभ्यर्थमाह । परलोकमिति । तदः प्रकृतबुद्धिस्थपरामर्शि-
त्वादाह । आगममिति । अचोत्तरार्द्धं हेतुरिति, यस्मादिति
शेषेण व्याचष्टे । यस्मादिति । तच्चेत्यस्य व्याख्या तस्मिन्नित्यादि ।
आगमेन विनेत्यस्य व्याख्या ऽऽगमेति । कृतेत्यस्य व्याख्या
साक्ष्यादिति । न प्रमाणमिति । अत इति शेषः । यस्मादि-
त्यस्यार्थमाह । पूर्व्वेति । एवं चाचागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामा-
ण्यमिति भावः ।

२ । तथा ऽऽरूढेति । तथाशब्दः पूर्व्वसमुच्चये । आरूढ-
विवादस्य प्राप्तविवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य सम्बन्धिना पुत्रेण
सोऽर्थो विवादास्तदौभूतः संग्रोध्यः आगमेन संसाध्यो यतस्तमर्थं
भोगो न निवर्तयेत् प्रत्यावर्त्तयेत् । भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति
यावदित्यर्थः ॥ २९ ॥

१ । अव्यवहितेन सङ्गतिमाह । अनिखीति । निवर्तते
 संवाध्यत इति पाठान्तरम् । तेन नापमच्छति प्रवर्ततएवेत्यर्थः ।
 व्यवेति । पुनरित्यादिः । कश्चित्तथा पाठ एव । अथ चार्थः ।
 नृपेणाभिहितता इति भिन्नमित्याशयेन वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया
 आदौ पदार्थानाह । नृपेणेति । प्रकृतयोग्यतया ऽऽह । व्यवेति ।
 ते के इत्यत आह । राशेति । आकाङ्क्षाशान्तये ऽसाङ्कर्याय चाह ।
 भिन्नेति । नानेति । उभयोः सङ्गता इत्यत्रान्वयः । इदमुभयं
 स्वरूपकीर्तनमिति सूचयन् आवश्यकम् उभयशेषमाह । एकआ-
 तीयेति । तथाचोदाहरणं, हेडेति । देशादेशातरं गत्वा प्रस्थाप्य
 वा ऽभ्यविकेतारो हेडावुकाः । गुर्जरदेशे प्रसिद्धोऽयम् तत्र
 शब्दः । द्वितीयोदाहरणं ताम्बूलिकेति । तद्विकेतेत्यर्थः ।
 कुविन्दसन्तुवायः । आदिना तच्चादयः । सङ्गता इत्यत्रानुषङ्गः ।
 सम्बन्धी जामाचादिः ।

२ । अथ वाक्यार्थमाह । एतेषामिति । चतुर्षां मध्ये इति
 शेषः । पूर्वत्वं न कारणत्वादिकृतं किन्तु पाठकृतमित्याह । यद्यत्पूर्वं
 पठितमिति । कुचेत्याह । मृणामिति । प्रकृतयोग्यत्वादाह ।
 व्यवेति । योग्यतया व्यवहारशब्दो दर्शनपरः । कर्मकिप्रत्ययान्तो
 विभिन्नशब्द इत्याह । व्यवहारेति ।

३ । अवतरणोक्तं स्पष्टयितुं तात्पर्यार्थमाह । एतदिति ।
 कुहृष्टेत्यनेन वास्तवासन्तोषबीजनिरासः जातव्यवहारस्य यथार्थत्वं
 च सूचितम् । व्युत्क्रमेण व्यतिरेकमाह । कुलेति ।

४ । विग्रहं स्वल्पमाह । नारदेति । पुनः तु । यद्यप्य

गणा इति पठितं मूले च पूगा इति अस्ति च तयोर्भेदः, तत्र पूगस्वरूपमुक्तं सर्वेषां हीनवर्णानां सङ्घातो मणः अत एव पूग-
श्लेषिगणादीनामिति प्राक् उक्तं, तथापि तत्स्थाने मुनिद्वय-
प्रामाण्यादुभयोर्विकल्पेन ग्रहणम्, अत एव चतुर्णामिति
व्याख्याकृदुक्तिसङ्गतिः । यदा गणाश्चेति चेन्न तदप्ये पूगानां
समुच्चयः । मूले ऽथग्रन्थस्य चार्थस्य पूगा इत्यन्वयेन तदप्ये
तेन तेषां समुच्चय इति एकवाक्यतैव, नारदेन पुनरित्यादि
वदता व्याख्याकृता प्रागुक्तचतुष्टयं नाभिमतमिति सूचितमेवेति
बोध्यम् । नृप इति पाठः । प्रतिष्ठा इति । व्यवहारदर्शनानां
स्थानानीत्यर्थः ।

५ । तथा सति विशेषमाह । तच्च चेति । तेषां मध्ये
इत्यर्थः । सोत्तरेति । सभायां साधुः सभः उत्तरस्यासौ सभश्च
तत्सहितेनेत्यर्थः । पूर्वसभ्यतो भिक्षोस्तृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत् ।
सपक्षे इति । उभयकारितपक्षसहिते इत्यर्थः । अथमेव पूगाद्यर्थः
पूर्वचापि श्रेयः ॥ ३० ॥

१ । उपसंहरन्नव्यवहितसङ्गतिमाह । दुर्बलैरिति । कश्चित्
न सर्वः । वक्षं चोपाधिस्य ताभ्यां विनिर्दृष्टानिति व्युत्पत्तेराह ।
बलेनेति । उपधीति पाठान्तरम् । शत्रुग्रन्थान्तदन्धे हतग्रन्धेन
श्रेष्ठपक्ष्या समासे आद्यन्तयोक्तच कर्तृत्वेनान्वये मध्यमानामधि-
करणत्वेन फलतीत्याह । तथा स्त्रीभिरिति । अपौनदत्तायाह ।
अस्त्रीभिरपीति । मध्ये इत्यर्थकान्तरग्रन्धेन षष्ठीसमासे राज-
दन्तादित्वात्परनिपात इत्याह । युद्धाभ्यन्तरे इति । तथाऽर्थ-

माह । चेति । कृतांश्चेत्यर्थः । मध्यमणिन्यायेनान्वयादाह । निवर्तेति ॥ ३१ ॥

१ । अपि चेति । अन्योऽपि कश्चित्तादृशो व्यवहारो निवर्तत इत्याहेत्यर्थः । वाक्यार्थबोधायादौ पदार्थानाह । मत्त इत्यादि । आर्तादिभीतान्तदन्तं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहु-
ब्रीहित्युत्पन्नौ कार्यौ । करणेऽनीयर् । पञ्चविधेनेत्यस्य व्याख्या
वातेति । सम्भवेनेति । ग्रहान्तपञ्चकजन्येनेत्यर्थः । कारण-
भेदेन कार्यभेदात्तस्य पञ्चविधत्वम् । जनितमिति । एतदन्यतर-
जनितमित्यर्थः । व्यवेति । न तु सन्नन्वयादिरेवेति भावः ।
राज्ञादौत्यादिपदग्राह्यं वचने एव स्फुटम् । पुरेति । पुरविबद्धो
राष्ट्रविबद्धश्चेत्यर्थः । यः एवं स वादस्तैरनादेय उदाहृतः कथितो
भवेदित्युत्तरार्थार्थः । एवं च तस्यार्थिकी निवृत्तिर्बोधा ।

२ । वाक्यार्थमाह । एतैरिति । असम्बद्धकृत इत्यंशमनियुक्त-
पदाध्याहारेण व्याचष्टे । अनियुक्तासम्बद्धेति । अनियुक्तत्वेना-
प्रेषितत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः । चार्थमाह ।
अपीति । इतिरर्थसमाप्ति ।

३ । ननु मत्तादिप्रकृतव्यवहारो न सिध्यतीत्यत्र मत्तादिग्रहण-
सुपक्षक्षणं न वा । आद्येऽन्यकृतव्यवहारासिद्धेरपि संग्रह इति न
सत्यन्तरविरोध इति फलं यद्यपि, तथाप्येवकारासङ्गतिः । द्वितीये
एवकारबलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसङ्गतितिरूपफलसत्त्वेऽपि
वचनान्तरविरोध इति संग्रहे श्रुतेवकारबलेनाद्यस्य दुर्वचनेन
द्वितीयमेव वाच्यम् । यद्यप्याद्येऽप्यादिश्रुतिरस्ति तथापि सर्वथा

ऽन्यगतिकसंगहेणैव तस्याकस्ये सगतिकसङ्गहो नेति तात्पर्यार्थः ।
तथा सति वचनान्तरविरोधस्तेनान्यकृतव्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन
नियमस्य दुर्वचत्वादित्याशयेन शङ्कते ।

४ । यत्त्विति । विरोधे इति पूर्वान्वयि । मिथ इत्युत्तरा-
न्वयि । गुरोः श्रिष्ये विरोधे त्वित्यादौ सति तेषां गुरुश्रिष्यादीनां
मिथो व्यवहारो न सिध्यतीत्यर्थः । अपि नैतज्जातीयकृत्यन्तरसमु-
च्चयः । त्वर्थे वा सः । आत्यन्तिकत्वं प्रतिषेधविशेषणम् । कथंचित्
केनचित्प्रकारविशेषेण । तथा च तत्र चार्थस्तुः सिध्यतीत्यपे-
योष्यः । तेन सिद्धिसमुच्चयः । तयोर्व्यवस्था तु वक्ष्यमाणप्रकारेण ।
यदा तुर्मिथ इत्यपे योष्यः मिथस्तु मिथ एव न सिध्यति
किं तु व्यवहारदर्शिभिः सिध्यतीत्यर्थः । यदा एतद्वैलक्षण्यसूचकसु-
र्वथाश्रुत एव । तथा च मूलवाक्यस्यैवकारस्य न सिध्यतीत्यपे-
योजनं कृत्वा मत्तादिहृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिध्यत्येवमर्थः ।
अयं त्त्करीत्या कृतः सिध्यत्यन्यथा नेति । यदा यथाश्रुत एव
सः । तदन्तं चावृत्त्या भिन्नं वाक्यम् । यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न
सिध्यति तथापि प्रबलविरोधपूर्वकदुराग्रहे तु सिध्यत्येवेत्यर्थः । इति
न कोऽपि दोष इति भावः ।

५ । नन्वयोग्यत्वादेतेषां व्यवहार एव नोचितो ऽसम्भवश्च
तस्यातस्तमुपपादयति । तथाहीति । तत्र तावत् गुरुश्रिष्ययो-
र्व्यवहारस्यलमाह । शिष्येति । स्मृत्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतु-
दयमिदम् । श्रिष्यस्य शिष्टिः शिष्या अवधेन अताडनेन ।
अशक्तौ तथा कर्तुं शक्यते न चेत्तदा सूक्ष्मेण रज्जुखण्डेन

वेपुषस्तेन च तच्छिवा कार्या । अन्येन उक्तभिन्नेन सूत्रेण
वेपुषस्तेन च जगन् ताडयन् गुरु राज्ञा ग्रास्यः शिचषीष इत्यर्थः ।
यदीत्यनेनान्यथा व्यवहारपदत्वाभावः सूचितः । एवमप्येऽपि ।

६ । पितापुत्रयोस्तदाह । तथेति ।

भूर्यां पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तच्च स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

इति वक्ष्यमाणमूलवचनादित्यर्थः । साम्ये हेतुरयम् । समाने
सतीति शेषः । धर्मेति । धर्मनिर्णयस्थानमित्यर्थः ।

७ । दम्पत्योस्तदाह । तथेति । सम्प्रतीति । सर्वस्वहरणं
कृत्वा दुर्गादौ परबलैर्निरोधकरणं सम्प्रतिरोधकम् । नाकाम
इति । प्रागुक्तस्य सान्यतमे गृहीतं स्त्रीधनं पुनस्तस्यै दातुमनि-
च्छेन्न दद्यादित्यर्थः । अतिरेके हेतुरयम् । विद्यमानेत्यादि-
भिरेव । इत्येन तदभावे तदभावः सूचितः । अपिर्मिथः समुच्चये ।

८ । दासभेदा वक्ष्यन्ते भक्तदासगर्भदासादयस्तत्राद्ये तयोस्त-
दाह । तथेति । भक्तमन्त्रं “भक्तमन्त्रोक्तमिति” अमरः । द्वितीये
रश्नोस्तदाह । गर्भेति । अयं द्विविध इत्यन्यत्र स्पष्टम् । स्वामिना
सहेत्यपेतनेनान्वयः । यश्चैषामिति । एषां गर्भदासादौनां मध्ये
यः कश्चिदित्यर्थः । विमुच्येत मोक्षणीयः । स्वमेत प्रापयेत् ।
तत्तस्माद्दासत्वात् । नन्वेवं तस्य का गतिरत आह । तस्मादिति ।
प्रथममित्युक्तिस्त्वारस्यादाह । अत्यन्तेति । अत्रेयस्करले क्रोधा-
दिनेष्टापपञ्जीकारे त्वित्यर्थः । एवमन्यविरोधं परिहरति ।
यदप्येकस्येति । वाद इत्यस्य चिभिरन्वयः प्रागुक्तैकवाक्यतया

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 05262 6036

